

ข้าวและชาวนาไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง

ชลิตา บัณฑุงศ์*

บทความนี้อธิบายถึงสถานการณ์และลักษณะของการทำนาและชาวนาในประเทศไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของการเกษตรและชนบท บทความกล่าวถึงความคิดและวาทกรรมหลักที่ไหลเวียนอยู่ในสังคมไทยว่าด้วยการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวและชาวนา โดยชี้ให้เห็นว่าการมองการทำนาและชาวนาอย่างหยุดนิ่งตายตัว ผูกติดอยู่กับแนวคิดการพึ่งตนเอง วัฒนธรรมไทยหรือความเป็นไทย ตลอดจนลำดับขั้นทางคุณธรรมศีลธรรมของชาวนา ได้ละเลยที่จะทำความเข้าใจบริบทของการทำนาและชาวนาอย่างไร พร้อมกับแสดงให้เห็นถึงภาพรวมการเปลี่ยนแปลงร่วมสมัยของชนบทและระบบเกษตรจากกรณีศึกษาต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่จะให้เห็นภาพการทำนาและชาวนาไทยปัจจุบัน ทั้งในแง่ของการละทิ้งการทำนา การเปลี่ยนที่นามาเป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ การทำนาเคมีแบบเข้มข้น และการทำนาอินทรีย์ โดยจะเน้นหนักการอธิบายไปที่สภาวะและเงื่อนไขที่นำมาสู่การตัดสินใจของเกษตรกรในการทำนาในลักษณะต่างๆ และในขั้นตอนต่างๆ ของการทำนา ทั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าปัญหาของการทำนาและชาวนามักเกี่ยวข้องกับปัจจัยเชิงโครงสร้างและเงื่อนไขที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของชาวนา อีกทั้งปัจจัยเงื่อนไขเหล่านี้ก็ยังมีความซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่และแต่ละกรณี ดังนั้น การทำความเข้าใจปัจจัยและเงื่อนไขเหล่านี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการวางระบบการสนับสนุนที่เหมาะสม เพื่อเกษตรกรผู้ทำนาสามารถมีคุณภาพชีวิตที่ดีท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรและชนบทในปัจจุบัน

วัฒนธรรมข้าวและชาวนาที่พึงปรารถนา

ความคิดที่ว่า “วัฒนธรรมข้าวคือรากฐานของสังคมและวัฒนธรรมไทย” หรือ “วัฒนธรรมข้าวคือวัฒนธรรมไทย” ได้รับการเน้นย้ำมาอย่างต่อเนื่อง โดยหน่วยงานและสถาบันวิชาการทางด้านวัฒนธรรมหรือไทยศึกษา และถูกผลิตซ้ำอย่างกว้างขวางโดยหน่วยงานราชการ สื่อมวลชน โรงเรียนและสถาบันการศึกษาในทุกระดับ ความคิดนี้สัมพันธ์แนบแน่นกับความเป็นไทยหรือความเป็นชาติ ทำให้วัฒนธรรมข้าวเป็นมรดกความภาคภูมิใจของคนไทยและเป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ ที่จะต้องหวงแหนและรักษาไว้ นอกจากนี้ วัฒนธรรมข้าวยังนับว่าเป็นสิ่งที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไท เป็นสิ่งที่แสดงถึงความแตกต่างไปจากกลุ่มชาติพันธุ์อื่นที่มีได้กินข้าวหรือปลูกข้าวเป็นหลัก (ประคอง นิมมานเหมินทร์ และสุกัญญา สุขฉายา 2547)

* คุชฎีบัณฑิต สาขามานุษยวิทยาเนเวศ ภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา และกลุ่มจับตาประชาสังคมไทย (Thai Social Movement Watch—TSMW)

แม้แต่นโยบายการศึกษาในเวทีทวิภาคีที่มุ่งศึกษาว่าสภาพแวดล้อมและวิถีการผลิตบนฐานของสภาพแวดล้อมนั้นๆ กำหนดรูปแบบหรือแบบแผนทางวัฒนธรรมของสังคมอย่างไร ก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างลดทอนความซับซ้อนโดยนักวิชาการบางส่วน เพื่ออธิบายว่าการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวได้กำหนดการจัดระเบียบทางสังคม ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ อย่างไรก็ตาม อาทิ วงจรชีวิตทางสังคมในรอบปี ความเชื่อเรื่องจักรวาล (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536; เอี่ยม ทองดี 2536) และความสัมพันธ์ทางชนชั้นและระบบอุปถัมภ์ที่สืบเนื่องมาจากระบบศักดินาและระบบมูลนายเมื่อครั้งอดีต (สุภางค์ จันทวานิช 2536¹) งานศึกษาเหล่านี้มองว่าแบบแผนทางวัฒนธรรมและการจัดระเบียบทางสังคมที่พัฒนามาบนฐานของวัฒนธรรมข้าวเป็นความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เป็นความดีงาม และเป็นสิริมงคล (เอี่ยม ทองดี 2536) ดังนั้น ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสังคม จำเป็นต้องหรือฟื้นฟูวัฒนธรรมที่ดีงามนี้หรือปรับให้เข้ากับยุคสมัย ให้สอดคล้องและมีประโยชน์ในสถานการณ์ปัจจุบัน อาทิเช่น การฟื้นฟูกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน (ลงแขก) หรือแม้กระทั่งการพัฒนาแบบแผนทางสังคมของระบบศักดินาและระบบอุปถัมภ์ให้เป็นไปในทางบวก (สุภางค์ จันทวานิช 2536)

ตามแนวทางนี้ การทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวที่พึงปรารถนาก็คือ การทำนาในระบบการผลิตแบบพึ่งตนเองหรือการปลูกเพื่อกินเป็นหลัก เน้นการทำนาปีละหนโดยใช้ข้าวพันธุ์พื้นบ้าน ไม่ใช่เครื่องจักรกลกับสารเคมีกำจัดศัตรู และมีการจัดการแรงงานแบบการลงแขก แนวทางนี้ให้ความสำคัญกับองค์ความรู้พื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรและการผลิตทางเกษตรภายใต้ระบบนิเวศของท้องถิ่น อาทิ ความรู้เรื่องความหลากหลายของสายพันธุ์ข้าว (ซึ่งข้าวแต่ละชนิดก็จะเหมาะกับสภาพพื้นที่ ปริมาณน้ำ แสงแดด และการใช้แรงงานที่แตกต่างกัน) ความรู้ในการคัดและพัฒนาสายพันธุ์ การแลกเปลี่ยนสายพันธุ์ข้ามท้องถิ่นและข้ามกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น

ในทางตรงกันข้าม การเปลี่ยนมาทำนาแบบสมัยใหม่ ที่ใช้ข้าวสายพันธุ์ใหม่ ใ้ปุ๋ยเคมีและสารเคมี กำจัดศัตรูพืช ใช้เครื่องจักร และปลูกมากกว่าหนึ่งครั้งต่อปี ถูกมองว่าเป็นความเสื่อมทรามลงของชีวิตทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม เนื่องจากการทำนาแบบสมัยใหม่ทำให้วัฒนธรรมข้าวมีความเป็นธุรกิจมากขึ้น อันจะนำมาสู่การล่มสลายของระบบสังคมที่ให้คุณค่าทางจิตวิญญาณ และทำลายระบบการพึ่งตนเอง (เช่น เอี่ยม ทองดี 2532 และ 2546) น่าสนใจว่าในงานศึกษาเหล่านี้ ความดีงามจะมีอยู่ที่เฉพาะเพียงในการทำนาตามระบบการผลิตเพื่อยังชีพเท่านั้น การรวมตัวหรือความเป็นองค์กรทางสังคมจะถือว่า

¹ สุภางค์ จันทวานิช (2536) ได้ชี้ให้เห็นถึง วิธีการผลิตข้าวในเชิงวิวัฒนาการ (แบบสายเดี่ยว) ที่เริ่มต้นจากการเก็บรวบรวมข้าว มาสู่การเพาะปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย การปลูกข้าวแบบนาหว่าน และการปลูกข้าวแบบนาดำตามลำดับ โดยนาดำถือเป็นพัฒนาการขั้นสูงสุดของการทำนา สุภางค์ชี้ว่าการทำนาในแต่ละแบบต้องมีความรู้ เทคโนโลยี และการจัดระเบียบสังคมที่แตกต่างกันไป โดยจะมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นตามลำดับพัฒนาการ ในกรณีนาดำ ได้นำมาสู่การจัดระบบแรงงานและการจัดระเบียบทางสังคมในระดับครัวเรือนและระดับชุมชน (การลงแขก) เพื่อจรรโลงให้ครอบครัวและชุมชนทำหน้าที่ปลูกข้าวได้ต่อไป นอกจากนี้ ระบบการผลิตข้าวยังเป็นฐานของความสัมพันธ์ทางชนชั้นและระบบอุปถัมภ์ที่เกิดจากความแตกต่างในการครอบครองที่นา อันได้แก่ระบบศักดินาและระบบมูลนายในอดีตนั่นเอง

มีเฉพาะในส่วนของการจัดการแรงงานในรูปแบบการลงแขกเท่านั้น ขณะที่การจ้างแรงงานในระบบการทำนาสมัยใหม่ ที่แม้ว่าจะต้องวางอยู่บนเครือข่ายและความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยเช่นกัน แต่จะไม่ถูกนับว่าเป็นองค์กรหรือการรวมตัวกันทางสังคมเหมือนกับการทำนาแบบยังชีพที่เป็น “วิถีชีวิต” ดังที่ว่า “การทำนาคือชีวิต” ขณะที่การทำนาเพื่อขายไม่นับว่าเป็น “วิถีชีวิต” แต่เป็นเพียง “การประกอบอาชีพ” ขณะที่ผู้ทำนาในระบบสมัยใหม่ก็ไม่ได้มีสถานะเป็น “ชาวนา” แต่จะเป็นเพียง “ผู้ประกอบการทำนา” หรือ “กรรมกรชาวนา” เท่านั้น (งามพิศ สัตย์สงวน 2545) เช่นเดียวกับการลดลงของการทำนาซึ่งก็ถูกมองว่าเป็นความเสื่อมเพราะหมายถึงการล่มสลายของวัฒนธรรมข้าวที่เป็นพื้นฐานของสังคมไทยที่สั่งสมกันมาอย่างยาวนาน

แนวคิดที่แพร่หลายที่เชื่อมโยงการทำนาหรือวัฒนธรรมข้าวกับรากฐานของสังคมวัฒนธรรมไทยและความเป็นชาติไทยเช่นนี้มีอิทธิพลต่อการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคมที่ส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างมากด้วย รวมทั้งมีอิทธิพลต่อสถาบันการศึกษาที่ศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการในประเด็นเหล่านี้ ถึงแม้ว่าองค์กร/หน่วยงานเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับการส่งเสริมให้ชาวนาพ้นจากการตกเป็นเบี้ยล่างในโครงสร้างความสัมพันธ์ของตลาดข้าวเปลือก (ศจันทร์ ประชาสันต์ 2555:28-52) และจากการผูกขาดของบรรดาบริษัทข้ามชาติในอุตสาหกรรมเคมีเกษตรที่ผลิตปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเมล็ดพันธุ์ลูกผสมที่มีการดัดแปลงทางพันธุกรรม (www.thaipan.org/node/327) รวมทั้งมุ่งพัฒนาห่วงโซ่อุปทานเพื่อสร้างระบบการค้าที่เป็นธรรมกับทุกฝ่ายในทุกขั้นตอน โดยเฉพาะในส่วนของผู้ผลิตข้าวอินทรีย์ ตั้งแต่ชาวนาผู้ผลิต ผ่านกระบวนการตลาดไปจนถึงมือผู้บริโภค (<http://www.cai.ku.ac.th>) แต่พร้อมๆ กันนี้ องค์กร/หน่วยงานเหล่านี้ก็เน้นย้ำว่า การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของตน ซึ่งเป็นการสร้างความมั่นคงทางอาหารก็คือการเสริมสร้างความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมและความมั่นคงของชาติ ดังที่เดชา ศิริภัทร ผู้มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทย เคยให้กล่าวไว้ในที่หนึ่งว่า

ความมั่นคงทางอาหารคือความมั่นคงของชาติ ที่แม้ไม่คุ้มค่าทางเศรษฐกิจแต่หากความมั่นคงเหล่านี้หายไป ประเทศชาติก็อยู่ไม่ได้ ประเทศชาติจะอ่อนแอ ต้องไปพึ่งอาหารของต่างชาติ อาหารต่างชาติก็จะนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม การเปลี่ยนวัฒนธรรมเป็นการเปลี่ยนความมั่นคงเหมือนกัน เพราะว่าวัฒนธรรมเป็นตัวชาติ ถ้าวัฒนธรรมเสียไป ชาติเราก็เสียไปด้วย ความมั่นคงทางวัฒนธรรมก็เป็นอันหนึ่งที่ต้องรักษาไว้

(สุมาลี พระสิม 2551)

หรืออีกนัยยะหนึ่งก็คือ “สิ้นนา สิ้นชาติ” นั่นเอง ขณะที่การรื้อฟื้นการทำนาหรือการหันกลับมาใช้เมล็ดพันธุ์พื้นบ้านก็เท่ากับการกู้ชาติ รวมทั้งยังเป็นการการเจริญตามรอยเบื้องพระยุคลบาทด้วย (สุรพล ทองมีค่า 2546:39)

ท่ามกลางกระแสความคิดที่มองการทำนาอย่างผูกติดเข้ากับวัฒนธรรมไทยและความเป็นชาติไทยนี้ “ความขี้เกียจ ความโลภ ความฟุ่มเฟือย และการขาดสำนึกในการพึ่งตนเองของชาวนา” ถูกให้ความสำคัญในฐานะสาเหตุหลักของการละทิ้งการทำนาและการเปลี่ยนวิถีการทำนาแบบพึ่งตนเองมาสู่การทำนาสมัยใหม่ รวมทั้งยังมองว่าชาวนาคือผู้ที่อ่อนแอ ไร้เงา และขาดข้อมูลความรู้จนทำให้มองเห็นแต่ผลประโยชน์เฉพาะหน้า ดังที่ว่า

ขนาดเขา (ชาวนา) เสียเปรียบ ยังไม่ได้ช่วยอะไรตนเองเลย คือว่ากิเลสมันครอบงำ ไม่รู้ว่าอะไรมันดีไม่ดีนะ ก็เป็นเหยื่อทำตามที่เขากำหนดให้ตัวเอง คิดว่าทำแล้วจะรวย ที่ไหนได้ทำให้คนอื่นรวย เป็นหนี้สินเท่าไรก็ไม่รู้ ทำให้คนอื่นรวยตัวเองจน...มันมองไม่ออกหรอก เพราะว่าปัญญา ไม่รู้เท่าทันอีกฝ่าย เพราะว่าระบบหลอกหลวงมันซับซ้อน คนที่ตามไม่ทันคือชาวนา ระบบหลอกหลวงมันมีเทคนิคไม่ว่าจะเป็นเรื่องการโฆษณา เรื่องเทคนิค การตลาด เรื่องการบริโภค เรื่องค่านิยมมูมเข้ามาจนเขาแยกอะไรไม่ออกเลย มันซับซ้อนมาก

(สุมาลี พะสิม 2551)

ดังนั้น พร้อมๆ ไปด้วยการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งในปัจจุบันมักหมายถึงเฉพาะการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์หรือการทำนาอินทรีย์เป็นหลัก จำเป็นจะต้องส่งเสริมให้ชาวนามีคุณธรรมและศีลธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิบัติตามศีลห้าอย่างเคร่งครัด ลด ละ เลิก อบายมุข ไม่ดื่มสุราและของมีเมา ไม่เล่นการพนัน ทั้งนี้ เพื่อยกระดับจริยธรรมและจิตวิญญาณของชาวนา ดังที่โครงการหนึ่งที่ส่งเสริมการสร้างเครือข่าย “ข้าวคุณธรรม” ที่เน้นความเกื้อกูลกันระหว่างชาวนาผู้ผลิตข้าวอินทรีย์กับผู้บริโภค ระบุว่า

แม้ชาวนาจะปลูกข้าวอินทรีย์ แต่หากไม่สามารถพัฒนาจิตใจด้านใน ยังมีวณมา หลงใหลอยู่กับอบายมุข ร่ำสุรา สูบบุหรี่ ตีไก่ชน บริโภคแบบไม่บันยะบันยัง และใช้ชีวิตไปในทางละเมิดศีลธรรม ชาวนาก็ไม่มีหนทางที่จะเดินออกจากกรอบวงจรขังเดิม ๆ ของระบบทุนนิยม ที่ส่งเสริมให้ผู้คนบริโภคแบบล้างผลาญทำลายทรัพยากรด้วยความโลภได้ และหากเป็นเช่นนี้ หนี้สินของชาวนาก็ไม่มีวันลด ปัญหาต่าง ๆ ก็จะตามมาเป็นลูกโซ่ ไม่มีหนทางแก้ไข เมื่อถึงวันหนึ่งชาวนาก็ต้องสิ้นนา และผู้สืบทอดมรดกการทำงานก็จะสูญหายไป

(www.tvburabha.com/tvb/rice/r_k.html)

ในส่วนของหน่วยงานรัฐ เป็นที่ทราบกันดีว่าในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมาได้เน้นการส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่ มีการพัฒนาพันธุ์ข้าวและส่งเสริมการใช้สารเคมีการเกษตรเพื่อเพิ่มผลผลิต กระทั่งถูกวิจารณ์อย่างมากถึงความผิดพลาดล้มเหลวและผลกระทบของการพัฒนาการเกษตรที่ทำลายวัฒนธรรม

ข้าวที่ดีงามและการพึ่งตนเองของครัวเรือนชาวนาและชุมชน อย่างไรก็ตามในช่วง 15-20 ปีที่ผ่านมา นับตั้งแต่เกิดวิกฤติเศรษฐกิจพ.ศ. 2540 และนับตั้งแต่มีกระแสความตื่นตัวในเกษตรทฤษฎีใหม่และหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง แนวทางการเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเองหรือเกษตรกรรมยั่งยืนก็ยิ่งได้รับความสนใจมากขึ้นจนกลายเป็นนโยบายระดับชาติ หน่วยงานรัฐจำนวนมากได้เข้ามาสนับสนุนการฝึกอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรด้านเทคนิคการเกษตรปลอดสารพิษ จัดตั้งศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง และมีการประสานความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม ถึงแม้ว่าการดำเนินงานของหน่วยงานรัฐอาจจะยังไม่ได้ผลดี ไม่มีประสิทธิภาพ ไม่สามารถโน้มน้าวหรือส่งเสริมให้เกษตรกรหันมาทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืนได้มากนัก แต่ก็ถือได้ว่ามีส่วนอย่างสำคัญในการทำให้เกษตรกรรวมพึ่งตนเองหรือเกษตรกรรมยั่งยืนเปลี่ยนจากการเป็นเพียงกระแสทางเลือกมาเป็นกระแสหลักในสังคมไทย อีกทั้งยังถูกนำเสนอในฐานะของแนวทางแก้ปัญหาวิกฤติของชาติ ไม่ว่าจะเป็นวิกฤติเศรษฐกิจปีพ.ศ. 2540 หรือแม้แต่วิกฤติความรุนแรงในจังหวัดชายแดนภาคใต้ผ่านโครงการการฟื้นฟูการทำนาร้างตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง ทิศทางการดำเนินงานที่เปลี่ยนไปเช่นนี้สอดคล้องอย่างดีกับการมองเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเอง ซึ่งมักมีการทำนาเป็นองค์ประกอบสำคัญ อย่างสัมพันธ์กับวัฒนธรรมไทยและความมั่นคงของชาติ

บริบทของข้าวและชาวนาที่เปลี่ยนแปลง

วัฒนธรรมข้าวและวิถีชีวิตชาวนาแบบพึ่งตนเองมักเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาจากสายตาของคนนอก ทั้งเอ็นจีโอ ภาคประชาสังคม หน่วยงานรัฐ นักวิชาการบางส่วน และสื่อมวลชน ภาพเชิงอุดมคตินี้ ตลอดจนแผนงาน/กิจกรรม/นโยบายที่เกี่ยวข้อง ล้วนวางอยู่บนฐานของการมองชนบทอย่างหยุดนิ่ง รวมทั้งยังคาดคั้นเอากับคนในชนบทด้วยว่าควรต้องปฏิบัติตามอุดมคตินี้อย่างไร โดยเฉพาะในแง่ที่ว่าคนชนบทควรต้องมีชีวิตอยู่ในสภาพเดิมๆ อันเป็นชีวิตที่มีความดีงาม (moral validity) มากกว่า (Rigg 2006) เมื่อพวกเขาไม่สามารถทำตามได้ หากไม่กลายเป็นผู้ไร้คุณธรรมศีลธรรม ก็มักถูกมองว่าเป็นเหยื่อที่อ่อนแอและไร้ซึ่งศักยภาพ ทั้งนี้ความเข้าใจและปฏิบัติการเหล่านี้ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชนบทมากเท่าที่ควร อนึ่ง ความเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหลายประเทศในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย

กรณีศึกษาหลายชิ้นในทางมานุษยวิทยาและภูมิศาสตร์มนุษย์ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงของชนบทและระบบเกษตรหลายชิ้น (ดู Rigg and Vandergeest 2012) ได้ชี้ว่า ตั้งแต่หลายทศวรรษมาแล้วที่การกลายเป็นการเกษตรเชิงพาณิชย์ ซึ่งใช้ทุนและเครื่องมือ/เทคนิคการเกษตรสมัยใหม่แบบเข้มข้น เป็นทิศทางหลักของการเปลี่ยนแปลงของการเกษตรในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรัฐบาลของแทบทุกประเทศในภูมิภาคนี้แก้ปัญหาความยากจนผ่านทางกรขยายตัวของผลผลิตด้านการเกษตร โดยส่งเสริมให้มีการบุกเบิกตั้งถิ่นฐานเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ยางพารา โกโก้ ปาล์มน้ำมัน และยูคาลิปตัส

ควบคู่ไปกับการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตพืชอาหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการผลิตข้าว รัฐบาลของประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่เน้นสนับสนุนการเกษตรของประเทศผ่านทาง การปฏิรูปที่ดินหรือการกระจายการถือครองที่ดินเสียใหม่ดังเช่นที่ทำกันในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียง (ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ ไต้หวัน) แต่เป็นการส่งเสริมการขยายตัวของพื้นที่เกษตรกรรม ควบคู่ไปกับการสนับสนุนนวัตกรรมเทคโนโลยีการเกษตรตามแนวทางปฏิวัติเขียวด้วย อย่างไรก็ตามหลายประเทศเริ่มประสบปัญหาว่าไม่สามารถขยายพื้นที่การเกษตรได้อีกต่อไป เนื่องจากจำเป็นต้องรักษาพื้นที่ป่าเอาไว้ แต่ทั้งนี้พื้นที่เกษตรกรรมที่จำกัดก็ไม่ได้ทำให้ผลผลิตการเกษตรลดลง มีแต่จะเพิ่มขึ้นเนื่องจากรอบการผลิตเพิ่มขึ้น ดังในกรณีการปลูกข้าวมากกว่าหนึ่งครั้งในรอบปี และจากความสามารถในการเพิ่มผลผลิตต่อหนึ่งหน่วยที่ดิน เช่นเดียวกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตปศุสัตว์ ประมง การเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ที่ส่งผลทำให้ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีสถานะเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรสำคัญของตลาดโลก (De Koninck et al 2012)

ท่ามกลางผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้น การผลิตพืชชนิดใหม่ๆ การใช้เทคนิควิธีและเทคโนโลยีทางการเกษตรใหม่ๆ บทบาทของภาคการเกษตรในฐานะแหล่งดูดซับแรงงานกลับมีน้อยลง สิ่งนี้เกิดขึ้นควบคู่ไปกับสัดส่วนที่ลดลงอย่างมากของภาคเกษตรในผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) และในสัดส่วนของภาคการส่งออก ซึ่งบ่งบอกถึงกระบวนการลดความสำคัญลงของภาคเกษตร (deagrarianization) ซึ่ง Jonathan Rigg ชี้ว่าเป็นคุณลักษณะที่เด่นชัดที่สุดของการเปลี่ยนแปลงของชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังนั้นเราจึงไม่สามารถจะนิยามชนบทในภูมิภาคนี้ได้อีกต่อไปว่าเป็น “สังคมชาวนา” (a peasant society) อนึ่ง การลดความสำคัญลงของภาคการเกษตรเห็นได้ชัดจากการเพิ่มขึ้นของชนบทที่มีชีวิตพึ่งพาอาชีพนอกภาคเกษตรมากกว่าในภาคเกษตร การอพยพและเคลื่อนย้ายแรงงานของพวกเขาเกิดขึ้นอย่างคึกคัก ทั้งนี้ การที่ที่ดินถูกแบ่งให้เป็นผืนเล็กลงในคนรุ่นหลัง ทำให้การเกษตรมีขีดจำกัดในการช่วยให้มีคุณภาพชีวิตที่ดี หรือแม้แต่ในการตอบสนองต่อความจำเป็นพื้นฐานในชีวิต ดังนั้นการเพิ่มความหลากหลายในการประกอบอาชีพจึงมีความสำคัญ นอกจากนั้นการที่คนรุ่นใหม่มีการศึกษาสูงขึ้นและมีการขยายตัวของเมืองและอุตสาหกรรมเข้ามาในเขตชนบท ก็ทำให้ช่องทางในการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตรของคนมีมากขึ้น เช่นเดียวกับการสามารถเข้าถึงยวดยานพาหนะอย่างมอเตอร์ไซด์ รถกระบะ ก็ทำให้ผู้คนมีโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมที่อยู่เหนือขอบเขตของหมู่บ้านมากขึ้น ขณะเดียวกันแรงกดดันจากความสัมพันธ์เชิงชนชั้นของการผลิตการเกษตรและการถือครองที่ดินก็ลดน้อยลง ปრაกฏการณ์นี้นำมาสู่คำถามที่ว่า การเน้นพัฒนาแต่ด้านการเกษตรและการปฏิรูปที่ดินอาจไม่ได้นำมาสู่การแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจได้มากเท่ากับการช่วยสนับสนุนให้คนได้ประกอบอาชีพที่อยู่นอกภาคเกษตร โดยเฉพาะคนชนบทที่เป็นคนขายของซึ่งไร้ที่ดินทำการเกษตรมาตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่แล้ว (Rigg 2001 and 2006)

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงในชนบทของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้เป็นไปในเส้นทางเดียว ที่มุ่งสู่กระบวนการออกนอกภาคเกษตรหรือการลดความสำคัญลงของภาคเกษตร แต่สามารถเกิดขึ้นควบคู่

ไปกับการที่การเกษตรกลับมามีความสำคัญอีกครั้ง (re-agrarianization) ดังในชุมชนกรณีศึกษาโดย Peter Vandergeest (2012) ที่ อ.สทิงพระ จ.สงขลา ในรอบ 25 ปีที่ผ่านมาชุมชนชนบทแห่งนี้ได้เปลี่ยนมา มีสภาพคล้ายชุมชนชนเมือง ชาวบ้านหลายรายครอบครองรถยนต์ ขณะที่เดิมมีเพียงรถมอเตอร์ไซค์เท่านั้น อาชีพการเกษตรก็ดูเหมือนจะถูกแทนที่ด้วยอาชีพแรงงานรับจ้างและงานประจำที่มีเงินเดือน ซึ่งคนกลุ่มหลังนี้ก็คือ “คนชั้นกลางชนบท” ที่มีอายุราว 25-40 ปี จบการศึกษาระดับปริญญาตรี มีอาชีพแบบชนชั้นกลาง เช่น ครู พยาบาล หรือทำธุรกิจส่วนตัว แต่ถึงกระนั้น Vandergeest พบว่า ยังมีผู้คนราวหนึ่ง ใน 3 ของประชากรที่ยังคงทำเกษตร ส่วนใหญ่ตัดและเก็บน้ำตาลจากต้นโตนดและปลูกผักขาย คนเหล่านี้มักเรียนจบแค่ชั้น ป.6 น่าสนใจว่าพวกเขาเคยทำงานเป็นแรงงานไร้ฝีมือในโรงงานอุตสาหกรรมอาหารทะเล หรือทำงานรับจ้างก่อสร้างในเขตอำเภอใกล้เคียงมาก่อนระยะหนึ่งก่อนจะตัดสินใจกลับมาทำการเกษตรที่บ้าน โดยมีเหตุผลหลายๆ ประการ ไม่ว่าจะเป็นการที่ต้องตัดสินใจตามช่วงจังหวะชีวิต (stage-of-life choice) เช่น เมื่อแต่งงานและมีลูกก็ไม่สะดวกที่จะทำงานในโรงงานหรือทำงานก่อสร้างอีกต่อไป หรือการที่ต้องการหลีกเลี่ยงการถูกขูดรีดแรงงานหรือความเบื่อหน่ายจากเป็นแรงงานรับจ้างไร้ฝีมือ และน่าสนใจที่บางรายกลับมาทำเกษตรและได้ปรับขนาดการลงทุนให้ลดลง หลังจากที่ล้มเหลวจากกิจกรรมการเกษตรที่ใช้ทุนและแรงงานเข้มข้น เช่น การทำนากุ้ง การทำประมงเรืออวนลาก เป็นต้น

กระนั้นก็ตาม การทำเกษตรในปัจจุบัน ทั้งที่ยังคงอยู่หรือที่เพิ่งเกิดขึ้นอีกครั้ง มีความแตกต่างอย่างมากกับการทำเกษตรในช่วงก่อนหน้า อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2554) ได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตรมาสู่การเกษตรที่ใช้ทุนแบบเข้มข้น โดยเฉพาะเกษตรพันธะสัญญา รวมทั้งการที่ “ชาวนา” ได้เข้าสู่ยุค “หลังการเป็นชาวนา” ที่หมายถึงการเป็นเกษตรกรผู้ประกอบการ (agrarian entrepreneurs) เช่นเดียวกับ Vandergeest (2012) ที่ชี้ผ่านกรณีศึกษาของเขาว่า การหวนกลับมาทำการเกษตรได้เกิดขึ้นภายใต้บริบทใหม่ๆ เช่น การที่ผลผลิตทางการเกษตรบางอย่างเพิ่งจะกลายเป็นสินค้าชนิดใหม่ (newly commoditized products) ดังในกรณีผักปลอดสารพิษหรือสัตว์น้ำจากประมงชายฝั่งขนาดเล็ก สินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องมากขึ้นพร้อมๆ กับการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ การขยายตัวของตลาดท้องถิ่นเกิดขึ้นจากการที่คนในท้องถิ่นจำนวนมากขึ้นได้ออกจากภาคเกษตรและไม่ผลิตอาหารเอง รวมทั้งเกิดจากการที่ในท้องถิ่นมีคนชั้นกลางที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างเมืองกับชนบทเพิ่มขึ้น นี่ก็คือปรากฏการณ์ที่ว่า การออกจากภาคเกษตรได้ช่วยทำให้การกลับเข้ามาสู่ภาคเกษตรมีมากขึ้น นอกจากนั้นแล้วนโยบายและการดำเนินงานของรัฐที่เปลี่ยนไปในปัจจุบัน อันเป็นผลมาจากการผลักดันของภาคประชาชนก็ช่วยส่งเสริมการเข้ามาสู่ภาคเกษตรของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนเกษตรกรรายย่อย การเข้มงวดกับการประมงในเขตหวงห้ามชายฝั่ง และการเปิดเสรีการผลิตเหล่าพื้นที่บ้านที่ทำให้อาชีพทำน้ำตาลโตนดกลับมามีความคึกคักอีกครั้ง

น่าสนใจว่าในขณะที่การออกนอกภาคเกษตรและการอพยพแรงงานถูกมองจากฝ่ายที่เน้นคุณค่าของวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเองว่าเป็นปัญหาหรือเป็นความเลื่อมที่ไม่พึงปรารถนา ท่ามกลางการขยายตัวของ การเคลื่อนย้ายแรงงาน มีหลายกรณีศึกษาที่ชี้ว่า การอพยพแรงงานไม่ได้นำมาสู่การล่มสลายของ ครอบครัวและชุมชน ทั้งนี้ ท่ามกลางการอพยพย้ายถิ่น ความเป็นชุมชนและครัวเรือนในแง่เครือข่าย ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ-สังคมก็ยังคงอยู่ แม้จะเปลี่ยนมาเป็นชุมชนและครัวเรือนบนฐานของ ความสัมพันธ์แบบข้ามพื้นที่ (multi-sited household/community) ก็ตาม ที่สำคัญการเคลื่อนย้ายแรงงาน หรือการอพยพของผู้คนช่วยรักษาความเป็นครอบครัวและชุมชนเอาไว้ ทั้งนี้ความกินดีอยู่ของในชุมชนวาง อยู่บนฐานของการทำงานนอกชุมชนของสมาชิกในครัวเรือนบางคน หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ชุมชนไม่ได้เป็น หน่วยในการผลิตและการบริโภคในตัวของมันเอง แต่เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านคือเศรษฐกิจเครือข่าย (a networked economy) ที่วางอยู่บนฐานของการเคลื่อนย้ายแรงงานและเครือข่ายที่เชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์ ระหว่างกิจกรรมทั้งในและนอกภาคเกษตร(Rigg and Salamanca 2012) เช่นเดียวกับที่ Nancy Lee Peluso และคณะ (2012) ที่ศึกษาหมู่บ้านบนเกาะชวาในอินโดนีเซียที่ชี้ให้เห็นว่า แรงงานอพยพมีส่วน ช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของคนในชุมชนในการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ และช่วยให้ ครัวเรือนมีทุนในการทำการเกษตรเพิ่มขึ้น

นอกจากนั้น การออกนอกภาคเกษตรและการอพยพแรงงานมักถูกมองว่าเป็นการขูดรีดส่วนเกิน จากชนบทเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง เนื่องจากยังมีคนจำนวนมากที่ทำงานนอกภาคเกษตรใน ฐานะแรงงานรับจ้างไร้ฝีมือ มีค่าตอบแทนต่ำและงานขาดความมั่นคง อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันการอพยพ เคลื่อนย้ายแรงงานมีความแตกต่างจากเมื่อ 30 ปีก่อนที่เป็นการขายแรงงานของคนรุ่นเก่าอยู่มาก คน เหล่านี้หากไม่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมก็มักทำงานเป็นแรงงานก่อสร้าง แต่ปัจจุบันการเคลื่อนย้าย แรงงานมีความหลากหลายมากขึ้น คนรุ่นลูกหลานที่มีการศึกษาหลายรายก็ทำงานที่มั่นคงและทำงานแบบ คนชั้นกลาง ขณะที่กระบวนการเข้าสู่ภาคเกษตรในบริบทใหม่ โดยเฉพาะในแง่ของการเกิดสินค้าเกษตร ชนิดใหม่ๆ และการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น ก็สามารถกลายมาเป็นทางเลือกที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับคนชายขอบที่พลาดโอกาสในการศึกษาระดับสูงและยังไม่ได้กลายมาเป็นคนชั้นกลางอย่างคนอื่นๆ ทำให้คนเหล่านี้สามารถพ้นจากมาตรฐานความยากจนในอดีต (old poverty) แม้จะยังยากจนโดย เปรียบเทียบในปัจจุบันก็ตาม นอกจากนี้ พวกเขายังสามารถมีเงินพอสำหรับลงทุนด้านการศึกษาของ ลูกหลานเพื่อการขยับฐานะมาสู่การเป็นคนชั้นกลางได้ต่อไปในอนาคตอันใกล้

อย่างไรก็ดี มีงานศึกษาในบางกรณีพบว่าความท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงมาสู่การเกษตรที่ใช้ ทุนแบบเข้มข้น ความยากจนกลับมีมากขึ้น รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของช่องว่างทางเศรษฐกิจและสภาพความ เป็นอยู่ที่แตกต่างกันระหว่างคนรวยกับคนจนในหมู่บ้าน สภาพการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นจากเงื่อนไขเฉพาะและ บริบทในเชิงโครงสร้างของท้องถิ่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างชนกลุ่มน้อยกับชนกลุ่มใหญ่ การช่วงชิง

ทรัพยากรจากตัวแสดงที่มีอิทธิพลและอำนาจ เช่น บริษัทขนาดใหญ่ที่รับสัมปทานเหมืองแร่หรือทรัพยากรอื่นๆ หรือผู้ลงทุนในอุตสาหกรรมการเกษตรขนาดใหญ่ โดยทั่วไปแล้วกรณีที่ความยากจนเพิ่มขึ้นมักเกิดจากการที่คนท้องถิ่นถูกเบียดขับออกไปจากที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติที่พวกเขาใช้ประโยชน์ ประกอบกับขาดการเข้าถึงโอกาสในการดำรงชีวิตอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นทั้งในและนอกภาคการเกษตร ท่ามกลางเงื่อนไขที่ว่า การบุกเบิกที่ดินใหม่ทำไม่ได้อีกต่อไป เพราะพื้นที่ป่ากลายเป็นพื้นที่ที่รัฐต้องการอนุรักษ์ไปเสียหมดแล้ว (Li 2012, Marschke 2012, Scott 2012)

การทำนาและชาวนาไทยในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงของการทำนาและชาวนาในประเทศไทยเป็นไปอย่างสอดคล้องกับทิศทางการเปลี่ยนแปลงของการเกษตรและชนบทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในแง่ที่ว่ากิจกรรมในภาคเกษตรมีบทบาทน้อยลงทุกขณะ เราสามารถมองเห็นทิศทางการเปลี่ยนแปลงนี้ได้จากการที่ผืนนาให้กลายเป็นนาร้างและจากที่การทำนาไม่สามารถเป็นเพียงแหล่งรายได้เดียวของครัวเรือนได้อีกต่อไป แม้จะเป็นการทำนาแบบเข้มข้นและผู้ผลิตคาดหวังรายได้แบบเป็นกอบเป็นกำจากการทำนาก็ตาม อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนพื้นที่นามาใช้ปลูกพืชพาณิชย์ชนิดอื่นก็คือความพยายามดิ้นรนของผู้คนที่ยังคงต้องการรายได้ที่เป็นกอบเป็นกำจากภาคเกษตร สิ่งที่เกิดขึ้นกับการทำนาและชาวนาทุกวันนี้ดูจะห่างไกลจากภาพในเชิงอุดมคติที่พึงปรารถนาในมุมมองของเอ็นจีโอ ประชาสังคม และหน่วยงานรัฐที่เน้นระบบการผลิตแบบพึ่งตนเอง ยกเว้นชาวนาสวนน้อยที่ทำนาอินทรีย์ ในหัวข้อนี้จะได้อภิปรายถึงสภาพการณ์ของการทำนาและชาวนาในปัจจุบัน เพื่อชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ที่มีความซับซ้อนเกินกว่าที่จะเอามาตรวัดตามแบบอุดมคติมาใช้และเกินกว่าที่โยนความผิดพลาดต่างๆ มาไว้ที่ตัวชาวนา รวมทั้งจะได้ชี้ให้เห็นว่าแม้แต่การทำนาอินทรีย์ที่เป็นสิ่งพึงปรารถนา ก็อาจไม่ได้เหมาะสมกับชาวนาทั้งหมดและในบางกรณีก็อาจไม่ได้นำไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้นของชาวนา

นาร้างและการเปลี่ยนผืนนามาปลูกพืชเศรษฐกิจ

การละทิ้งที่นาจนกลายเป็นนาร้างและการปรับเปลี่ยนผืนนามาปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างยางพาราและปาล์มน้ำมัน เกิดขึ้นมากในภาคใต้ โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ อย่างเช่น จ.ปัตตานี นาร้างเพิ่มขึ้นมากตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา โดยในปี พ.ศ. 2548 จ.ปัตตานี มีพื้นที่นาทั้งหมด 323,786 ไร่ ในจำนวนนี้เป็นพื้นที่ที่เกษตรกรปล่อยให้กลายเป็นนาร้าง 61,906 ไร่ หรือร้อยละ 19.12 (สำนักงานเกษตรจังหวัดปัตตานี 2549 อ้างใน สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ 2551) น่าสนใจว่านาร้างจำนวนมากเกิดขึ้นทั้งที่ จ.ปัตตานี มีระบบชลประทานค่อนข้างสมบูรณ์เมื่อเปรียบเทียบกับจังหวัดอื่นๆ ในภาคใต้ โดยมีพื้นที่ชลประทานโครงการขนาดใหญ่และขนาดกลางรวม 281,312 ไร่ (สำนักงานชลประทานเขต 17 2549 อ้าง

ใน สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ 2552) เช่นเดียวกับการลดลงอย่างมากของการทำนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง จ.นครศรีธรรมราช และพื้นที่ราบใน จ.พัทลุง ที่ได้ชื่อว่าเป็นอูข้าวคู่น้ำของภาคใต้ ทั้งนี้ ในขณะที่พื้นที่การทำนาดลดลง พื้นที่ปลูกปาล์มน้ำมันกับยางพารากลับมีมากขึ้น จากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร ระบุว่าระหว่างปีพ.ศ.2553-2555 มีการขยายตัวของปาล์มน้ำมันและยางพาราในพื้นที่นาในภาคใต้มากกว่า 500,000 ไร่ โดยมีสัดส่วนพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจทั้ง 2 ชนิดนี้ต่อพื้นที่การเกษตรทั้งหมดเพิ่มจาก 69 เปอร์เซ็นต์ ในปีพ.ศ.2553 มาเป็น 73 เปอร์เซ็นต์ ในปีพ.ศ.2555 แต่มีเพียง 2 จังหวัดของภาค คือ จ.นครศรีธรรมราช และ จ.พัทลุง เท่านั้นที่ยังปลูกข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภคของคนในจังหวัด (ปาไลดา พุทธประเสริฐ 2556) สิ่งนี้นำมาสู่ความวิตกกังวลของภาคประชาสังคมว่าจะเกิดปัญหาการขาดแคลนอาหาร ปัญหาทุพโภชนาการ ราคาอาหารเพิ่มสูงจนเดือดร้อนผู้มีรายได้น้อยที่ต้องใช้เงินกว่าร้อยละ 40 ของรายได้ทั้งหมดเป็นค่าอาหาร (อ้างแล้ว)

การเพิ่มขึ้นของนาร้างและการเปลี่ยนที่นามาปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นที่มีราคาดีกว่า มักถูกมองว่าเกิดขึ้นจากการที่ชาวนารุ่นหลังละทิ้งค่านิยมการทำนาและมีความอยากได้ใคร่รวย อย่างไรก็ตามการตัดสินใจเช่นนี้ของเกษตรกรเกี่ยวข้องกับปัจจัยเชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและการไหลของน้ำที่เป็นผลสืบเนื่องสั่งสมมาจากโครงการพัฒนาต่างๆ ในช่วงก่อนหน้า ในกรณีพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ที่เพิ่มศักดิ์ มกราภิรมย์ และคณะ (2553) และ สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล และคณะ (2551) ต่างก็พบว่า ถนนหลายสายที่ถูกสร้างขวางทางน้ำและการสร้างระบบชลประทานก็ทำให้การไหลของน้ำและฤดูน้ำหลากเปลี่ยนไป กระทั่งหลายพื้นที่ทำนาไม่ได้ดั้งเดิมจนเกิดเป็นนาร้างหรือการปรับที่นาเป็นส่วนยางหรือสวนปาล์มน้ำมัน นอกจากนี้ กรณศึกษาของ Vandergeest (2012) ก็พบว่า ในขณะที่การกลับเข้ามาสู่ภาคการเกษตรเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในชุมชน อ.สทิงพระ จ.สงขลา ไม่ว่าจะในส่วนของ การปลูกผักสวนครัว การเก็บน้ำตาลโตนด และการประมงชายฝั่ง แต่กระบวนการเหล่านี้กลับไม่ได้เกิดขึ้นกับการทำนา เนื่องจากระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้การทำนาไม่มีทางได้ผลดี อีกทั้งข้าวเปลือกก็ราคาตกต่ำไม่เป็นที่น่าพอใจ ยกเว้นเกษตรกรเพียงสองรายเท่านั้นที่หันมาปลูกข้าวที่บ้านอินทรีย์สงขลาในตลาดทางเลือกที่ได้รับการสนับสนุนการก่อตั้งจากเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเพิ่มขึ้นของนาร้าง การพยายามรักษาไว้ซึ่งการทำนาเพื่อกินก็ยังคงมีให้เห็น ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งในหมู่บ้านที่ จ.ปัตตานี ได้พยายามไปเสาะหาพันธุ์ข้าวอายุสั้นจากชาวนาต่างอำเภอมาปลูกแทนข้าวนาปรุเดิม ซึ่งใช้เวลาในการเจริญเติบโตนานกว่า ทำให้ไม่สามารถเก็บเกี่ยวได้ทันฤดูน้ำหลากที่ในระยะหลังมาถึงเร็วกว่าในอดีต ทำให้ข้าวนาปรุเสียหาย สำหรับชาวบ้านกลุ่มนี้แล้ว การปลูกข้าวเพื่อกินเป็นการลดรายจ่ายส่วนที่สำคัญมากของครัวเรือน น่าสนใจว่าในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ นับตั้งแต่หลังปี พ.ศ. 2547 ที่สถานการณ์ความรุนแรงรอบใหม่ปะทุขึ้น เอ็นจีโอ ภาคประชาสังคม และหน่วยงานภาครัฐ รวมทั้งกองทัพ ให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูนาร้างกันมาก มีทั้งการศึกษาดูงาน การวิจัยเชิงปฏิบัติการ การ

นำชานาภาคกลางมาฝึกอบรมการทำนาให้แก่ชาวมลฑลชุมสุมลิมชายแดนภาคใต้ และมีการสนับสนุนปัจจัยการผลิตต่างๆ แก่ผู้เข้าร่วมโครงการด้วย โครงการเหล่านี้ทำให้การทำนาปริงในจังหวัดชายแดนภาคใต้ขยายตัวในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา บางรายสามารถมีรายได้จากการขายข้าวนาปริงเป็นครั้งแรก น่าสนใจว่าโครงการฟื้นฟูไร่ร้างที่วางอยู่บนหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและมีเป้าหมายเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเอง ได้ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือด้านความมั่นคงในการแก้ปัญหาความไม่สงบด้วย อย่งไรก็ดี การที่ชาวบ้านพยายามรักษาการทำนาเอาไว้ ไม่ได้วางอยู่บนแนวคิดแบบพอเพียงพึ่งตนเอง มากเท่ากับการมองว่าการปลูกข้าวไว้บริโภคมีความคุ้มค่าทางในเศรษฐกิจว่าการซื้อข้าวสารบริโภค รายจ่ายด้านอาหารที่น้อยลงจะช่วยให้พวกเขามีเงินเหลือที่จะนำไปใช้จ่ายหรือลงทุนในด้านอื่นๆ รวมทั้งในด้านการศึกษบุตรอันจะช่วยทำให้พวกเขาสามารถเผชิญกับชีวิตภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ดีขึ้น

การทำนาแบบเข้มขัน

ท่ามกลางสถานการณ์ที่ว่าพื้นที่การทำนาลดน้อยลงในบางภูมิภาค และกิจกรรมนอกภาคเกษตรได้ทวีความสำคัญในฐานะรายได้หลักของครัวเรือนในชนบทชนหน้ารายได้จากภาคเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งรายได้จากการทำนา แต่ประเทศไทยกลับยังคงผลิตข้าวเป็นจำนวนมากและยังสามารถส่งออกข้าวในลำดับที่สูงเป็นอันดับต้นๆ ของโลก (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2555) ทั้งนี้ ผลผลิตข้าวแทบทั้งหมดของไทยผลิตโดยเกษตรกรรายย่อย ดังนั้น การปลูกข้าวในฐานะพืชเงินสดจึงยังคงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของผู้คนอีกจำนวนไม่น้อย อย่งไรก็ดีผลผลิตข้าวที่เพิ่มมากขึ้นเกิดจากการทำนาแบบเข้มขันเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุดในบางพื้นที่โดยเฉพาะในเขตชลประทานมีการปลูกข้าวนาปริงถึงปีละ 2-3 ครั้ง ซึ่งแน่นอนว่าการทำนาปริงต้องมาควบคู่กับการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดวัชพืชและโรคแมลงจำนวนมาก ขณะที่การทำนาปีเองก็ต้องลงทุนด้านปัจจัยการผลิต การจ้างแรงงานและใช้เครื่องจักรกลไม่ต่างจากการทำนาปริง แม้ว่าจะใช้เข้มขันน้อยกว่าในบางขั้นตอนก็ตาม นอกจากนั้นผู้ปลูกข้าวก็เปลี่ยนภาพลักษณ์จากการเป็นชาวนารายย่อยผู้ “หลังสู้ฟ้า หน้าสู้ดิน” ใช้แรงงานของตนเป็นหลัก มาเป็น “ผู้ประกอบการ” หรือ “ผู้จัดการนา” ที่ต้องบริหารเงินทุนและเครดิตในการจัดการปัจจัยการผลิตและการว่าจ้างงานในแต่ละขั้นตอนการผลิต อันประกอบไปด้วยการจ้างไถ การหว่านพันธุ์ข้าวและปุ๋ย และการเก็บเกี่ยว เพื่อให้ได้ผลผลิตมากที่สุด

อย่งไรก็ดี ทุกวันนี้คงไม่มีครัวเรือนใดที่สามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการทำนาแต่เพียงอย่างเดียว แม้จะเป็นการทำนาที่เข้มขัน แต่การทำนาก็ไม่สามารถเป็นอาชีพหลักได้ แม้ว่าจะมีชาวนามีอรางวัลผู้มีชื่อเสียงระดับประเทศบางราย เช่น คุณลุงทองเหมาะ แจ่มแจ้ง (blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177) หรือ คุณชัยพร พรหมพันธุ์ แห่ง จ.สุพรรณบุรี (<http://www.kehakaset.com/index.php/79-information/1258-2013-07-31-03-17-56>) ที่เป็นตัวอย่างของ “ชาวนาเงินล้าน” ผู้ซึ่งสามารถสร้างฐานะ

ทางเศรษฐกิจที่มั่นคงและคุณภาพชีวิตที่ดีได้จากการทำนา ที่ถือเป็นอาชีพหลักและเป็นรายได้หลักของ พวกเขา รวมไปถึงคนในรุ่นลูกด้วย ดังกรณีของลุงทองเหมาะ ที่แม้ลูกจะจบการศึกษาในระดับปริญญาตรี แต่ก็หันมาทำนาเป็นอาชีพหลักเช่นเดียวกัน แต่ทั้งนี้ ความสำเร็จในระดับชาวนาเงินล้านที่ว่านี้ก็คือจะเป็น กรณียกเว้นที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขเฉพาะ เช่น การมีที่นาขนาดใหญ่กว่า 100 ไร่ขึ้นไป ที่ช่วยให้สามารถต่อรอง ลดรายจ่ายการว่าจ้างในขั้นตอนการผลิตต่างๆ ได้ การคิดค้นเทคนิคการทำนาลดต้นทุน การใช้แรงงาน ตนเองอย่างเข้มข้น การมีแรงงานที่พอเพียงในครอบครัว และการต่อยอดผลกำไรในการลงทุนเพื่อ พัฒนาการผลิต กระนั้นก็ตาม สำหรับเกษตรกรส่วนใหญ่ที่มักมีที่นาไม่เกิน 30-40 ไร่ การทำนาไม่สามารถ เป็นอาชีพหลักของครัวเรือนได้ แม้พวกเขาจะทำทุกวิถีทางเพื่อให้มีรายได้มากที่สุดจากการทำนาแล้วก็ตาม

ผู้ปลูกข้าวเคมีแบบเข้มข้น คือ กลุ่มคนที่ถูกมองว่าเป็นปัญหาในสายตาของเอ็นจีโอและภาค ประชาสังคม เนื่องจากการทำนาของพวกเขาใช้สารเคมีกำจัดแมลงและปุ๋ยเคมีจำนวนมาก ซึ่งส่งผลเสียต่อ ระบบนิเวศน์และสุขภาพของทั้งผู้ปลูกข้าวเองและของผู้บริโภค อีกทั้งยังเป็นการทำนาที่พึ่งพิงเทคโนโลยี จากภายนอกทั้งหมด รวมทั้งเมล็ดพันธุ์ข้าว ทำให้ชาวนาไม่สามารถพึ่งตนเองได้อีกต่อไป ต้องเผชิญกับ ความยากจนและภาวะหนี้สิน รวมทั้งสูญเสียภูมิปัญญาและระบบการช่วยเหลือพึ่งพากันภายในชุมชนที่มี มาแต่ครั้งอดีต ทั้งนี้ แม้เอ็นจีโอและภาคประชาสังคมจะเห็นร่วมกันว่า การเลือกรับแนวทางการปฏิวัติเขียว และการพัฒนาที่เน้นความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจของรัฐบาลชุดต่างๆ ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจ แห่งชาติ ฉบับที่ 1 เป็นต้นมา คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้การเกษตรแบบเข้มข้นหรือเกษตรเคมีขยายตัวในหมู่ เกษตรกร แต่กระนั้น เอ็นจีโอและภาคประชาสังคมก็เห็นว่าตัวเกษตรกรนั่นเองที่มีบทบาทสำคัญในการ สร้างปัญหา เนื่องจากเกษตรกรมีความโลภ หลงติดอยู่กับวัตถุนิยม ขาดความรู้ที่เท่าทันต่อการเอาตัวเอา เปรียบของระบบทุนนิยม จนทำให้กระโจนเข้าสู่วังวนของการทำนาเคมีแบบเข้มข้น

ในขณะเดียวกันจากมุมมองของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยม แม้ชาวนาไทยจะมีศักยภาพและ ความสามารถในการทำนาให้ได้ผลผลิตสูง แต่การดำรงอยู่ของชาวนาก็คือปัญหา โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า ชาวนาคือฐานเสียงสำคัญทางการเมืองที่รัฐบาลและพรรคการเมืองต้องมีนโยบายเฉพาะในการช่วยเหลือ เพื่อการยกระดับราคาผลผลิต อันเป็นภาระทางการเมืองคั่งที่หนักอึ้งของประเทศ การดำรงอยู่ของชาวนายิ่ง เป็นปัญหามากขึ้นท่ามกลางนโยบายการรับจำนำข้าวทุกเมล็ดของรัฐบาลยิ่งลักษณ์ที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ ปลายปี พ.ศ. 2554 ที่รัฐบาลรับซื้อข้าวทั้งหมดจากชาวนาในราคาที่สูงกว่าราคาตลาดมาก ท่ามกลาง ตัวเลขการขาดทุนมหาศาลของโครงการ รวมทั้งปัญหาความโปร่งใสและการทุจริตคอร์รัปชัน มีการคำนวณ ว่า ณ สิ้นเดือนมกราคม 2556 ชาวนาได้รับผลประโยชน์เพียงแค่อ่าว 60-70% ของการขาดทุนหรือราว 86,000 ล้านบาทเท่านั้น อันนำมาสู่คำถามที่ว่าหากเอาเงินจำนวนนี้ไปช่วยชาวนาโดยตรงจะดีกว่าไหม อย่างไรก็ตามอย่างไรก็ดี คำถามหลักจริงๆ ในใจของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้ก็คือ เราจะต้องช่วย/อุ้มชาวนากัน

ไปอีกนานแค่ไหน ไม่ว่าจะเป็นการช่วย/อุ้มผ่านโครงการประกันรายได้ โครงการรับจำนำข้าว หรือแม้แต่การเอาเงินไปแจกแก่ชาวนาโดยตรง (<http://prachatai.com/journal/2013/08/48380>)

สำหรับนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้แล้วนั้น แนวทางการพัฒนาที่ควรจะเป็นก็คือ การลดจำนวนชาวนาลง โดยเฉพาะการหาทางให้ชาวนายากจนได้มีโอกาสออกจากภาคเกษตร ชาวนายากจนเหล่านี้มีที่ดินน้อยหรือมีที่ดินทำกินที่ไม่เหมาะสม จึงไม่สามารถให้ผลผลิตที่ดีได้ การเกษตรจึงไม่สามารถสร้างคุณภาพชีวิตที่ดีให้แก่คนกลุ่มนี้ พวกเขากังวลว่าโครงการรับจำนำข้าวจะจูงใจให้คนกลับมาทำนามากขึ้น อีกทั้งชาวนายังพยายามเพิ่มผลผลิตให้ได้มากที่สุดเพื่อนำมาเข้าโครงการ ด้วยการปลูกข้าวพันธุ์อายุสั้น ระดมใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีให้มากขึ้น อันเป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิต ทำให้ชาวนาไม่ได้ประโยชน์จากโครงการรับจำนำมากนัก ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ความกังวลของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมเหล่านี้วางอยู่บนฐานคิดว่าชาวนาไม่สามารถคิดและทำการตัดสินใจอย่างรอบด้านโดยคำนึงถึงผลในระยะยาวได้ ฐานคิดนี้ไม่ต่างอะไรจากการมองเกษตรกรที่ทำนาเคมีแบบเข้มข้นอย่างหมิ่นแคลนโดยเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม

การทำนาปรัง

ในขณะที่ชาวนาถูกมองจากภาคส่วนต่างๆ ว่าเป็นปัญหา แต่การตัดสินใจในกระบวนการทำนาของผู้ทำนาล้วนมีที่มาที่ไปและสัมพันธ์กับเงื่อนไขในเชิงโครงสร้างที่เป็นข้อจำกัดหรือปัจจัยเสี่ยงที่ทำให้การทำนาไม่เป็นไปตามอุดมคติที่ถูกคาดหวัง แม้การทำนาปีที่ดูจะใกล้เคียงกับแนวทางการพึ่งตนเองที่พึงปรารถนา เนื่องจากเอื้อต่อการใช้พันธุ์ข้าวท้องถิ่นและเทคโนโลยีพื้นบ้าน แต่ในบางกรณีศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าการทำนาปีไม่เหมาะสมกับเงื่อนไขในปัจจุบันอีกแล้ว แม้การทำนาปีจะยังคงอยู่ แต่ก็คงอยู่แบบสภาวะจำยอมเนื่องจากมีอุปสรรคต่างๆ ที่ทำให้ชาวนายังไม่สามารถปรับพื้นที่นาจากนาปีมาเป็นนาปรังได้

จากงานศึกษาของนิรมล ยุวนบุญ (2555) เกี่ยวกับการปรับตัวและการรับมือต่อภัยน้ำท่วมของชาวนาในทุ่งลาดชะโด ที่เป็นที่ราบลุ่มลึกที่มีขนาดกว่า 3,000 ไร่ ใน อ.ผักไห่ จ.พระนครศรีอยุธยา พบว่ามากกว่าครึ่งของพื้นที่ทำนายังคงเป็นนาปีในรูปแบบที่เรียกว่า “นาข้าวฟางลอย” (ภาพที่ 1) ซึ่งเป็นระบบการทำนาที่เหมาะสมกับพื้นที่ราบลุ่มลึก มีน้ำหลาก เนื่องจากที่ใช้พันธุ์ข้าวที่สามารถยึดตัวตามน้ำที่เอ่อสูงขึ้นในฤดูน้ำหลาก สามารถทนน้ำท่วมสูงได้ราว 2.5 เมตร แม้ผลผลิตจากนาฟางลอยจะมีเพียง 4-500 กิโลกรัม หรือราว 45-50 ถังต่อไร่ แต่การทำนาฟางลอยมีต้นทุนน้อย จัดการง่าย ไม่ต้องดูแลมาก เมื่อหว่านแล้วก็แทบไม่ต้องดูแลอะไรอีกจนกระทั่งเก็บเกี่ยว ที่สำคัญคือไม่มีต้องฉีดพ่นสารกำจัดศัตรูพืช แม้เมื่อ 40 ปีที่ผ่านมาได้มีการจัดระบบชลประทานเพื่อส่งเสริมการนาปรังในจังหวัดแถบนี้ แต่การเปลี่ยนมาทำนาปรังของชาวนาในทุ่งลาดชะโดก็เป็นไปอย่างช้าๆ ทั้งนี้ การคงอยู่ของข้าวฟางลอยดูจะเป็นภาพที่น่าพึงปรารถนาจากสายตาของเอ็นจีโอและประชาสังคม โดยเฉพาะตั้งแต่ที่อุทกภัยมีความรุนแรงมากขึ้นในช่วง

หลายปีที่ผ่านมา มีข้อเสนอจากเอ็นจีโอด้านความมั่นคงทางอาหารว่าการปลูกข้าวฟางลอยจะช่วย
แก้ปัญหาความเสียหายของชาวนาจากอุทกภัยได้ เนื่องจากต้นข้าวสามารถปรับตัวและทนกับสภาพน้ำ
ท่วมได้ดี

ภาพที่ 1: นาข้าวฟางลอย ฟุงลาดชะโด ปี 2553 (ภาพโดยนิรมล ยუნบุญย์)

อย่างไรก็ดี นิรมลพบว่า การเปลี่ยนจากนาฟางลอยมาเป็นนาปรังเกิดขึ้นได้ช้า เนื่องจากที่นาในฟุง
ลาดชะโดมีลักษณะลุ่มๆ ดอนๆ ยากแก่การปรับที่นาให้ราบเรียบเพื่อให้เหมาะกับการทำนาปรัง ประกอบ
กับการที่ฟุงลาดชะโดตั้งอยู่ในส่วนที่ลึกสุดของโครงการชลประทาน ทำให้น้ำส่วนใหญ่ถูกใช้ไปก่อนโดย
เกษตรกรในพื้นที่ต้นโครงการชลประทาน ที่สำคัญนาฟางลอยที่ดำรงอยู่ คือ ภาวะจำยอมท่ามกลาง
สถานการณ์ที่ว่าการทำนาฟางลอยมีปัญหาเพิ่มมากขึ้นทุกขณะและมีผลผลิตที่ตกต่ำลงทุกปี การที่ฟุงแห่ง
นี้ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่แก้มลิงเพื่อป้องกันน้ำท่วมมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2549 ส่งผลทำให้บางปีกรมชลประทาน
ปล่อยน้ำเข้าฟุงอย่างรวดเร็วจนเกินความสามารถในการปรับตัวได้ของข้าวฟางลอย รวมทั้งการที่ระดับน้ำ
ท่วมลดลงช้าก็ทำให้เก็บเกี่ยวได้ช้าจนชาวนากรอบเสียหาย อีกทั้งยังมีปัญหาความขัดแย้งเรื่องน้ำที่ชาวนา
ฟางลอยกับชาวนาปรังต้องการให้ชลประทานปล่อยน้ำเข้าฟุงในเวลาที่แตกต่างกัน ตลอดจนปัญหาการ
ระบาดของเพลี้ยกระโดดจากโครงการปลูกข้าวต่อเนื่องตลอดทั้งปีของทั้งนาฟางลอยและนาปรังจนทำให้ไม่
มีช่วงเวลาสำหรับการตัดวงจรชีวิตของเพลี้ย

แม้ชาวนาในพื้นที่แห่งนี้และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะเห็นตรงกันว่าการปรับเปลี่ยนมาสู่การทำนา
ปรังน่าจะเป็นหนทางที่ช่วยสร้างความมั่นคงด้านอาชีพและเศรษฐกิจได้ แต่การปรับเปลี่ยนกลับเกิดขึ้นได้
ยาก เนื่องจากการทำนาปรังต้องลงทุนสูงในการปรับที่ดินและทำคันนากั้นน้ำ ยิ่งหากเป็นชาวนาเช่าก็ต้อง
คิดหนักมากขึ้นว่าตนจะได้สิทธิในการเช่านานแค่ไหนหลังจากที่ลงทุนปรับที่นาไปแล้ว ที่สำคัญยังมี
อุปสรรคด้านโครงสร้างพื้นฐานที่ระบบชลประทานและการกระจายน้ำยังไม่เพียงพอและทั่วถึง การขาด
การจัดรูปที่ดินในฟุงทั้งหมดเนื่องจากไม่มีหน่วยงานใดเข้ามารับผิดชอบ รวมทั้งปัญหาอิทธิพลและการ
ครอบครองที่ดินขนาดใหญ่อย่างไม่ถูกต้องตามกฎหมายที่ทำให้ไม่สามารถจัดรูปที่ดินเพื่อการทำนาปรังได้
ดังนั้น ชาวนาจำนวนมากที่ฟุงลาดชะโดจึงยังต้องฝืนทำนาฟางลอยอยู่ แม้ผลตอบแทนที่ได้จะไม่มากนักก็
ตาม

การพยายามรักษาปริมาณผลผลิต

การใช้เครื่องจักรกล การจ้างแรงงาน การใช้เมล็ดพันธุ์สมัยใหม่จากตลาด และการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืชแบบเข้มข้น เพื่อให้ได้ผลผลิตในปริมาณมากที่สุด คือประเด็นที่ชาวนามักถูกกล่าวโทษจากส่วนภายนอก ทั้งในแง่ของการขาดความสามารถในการพึ่งตนเองและการทำลายสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ อีกทั้งการถูกกล่าวโทษจากนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมในแง่ของความไม่สมเหตุสมผลที่ยังคงทำนาอยู่ท่ามกลางต้นทุนที่สูงและความเสี่ยงที่มากเช่นนี้

อย่างไรก็ดี ในระบบตลาดการค้าข้าวเปลือกที่ชาวนาไม่สามารถต่อรองได้ เนื่องจากราคาผลผลิตขึ้นอยู่กับตลาดโลกและกลไกการผูกขาดของโรงสี พ่อค้าคนกลางในระดับต่างๆ และผู้ส่งออก อันเป็นปัญหาร่วมในระดับโครงสร้างที่ชาวนาทั้งประเทศต้องเผชิญนั้น ความพยายามที่จะทำทุกวิถีทางเพื่อรักษาหรือเพิ่มผลผลิต แม้ว่าจะส่งผลเสียในระยะยาวต่อการแพร่ระบาดของศัตรูพืชและเพิ่มต้นทุนการผลิต (ไม่ว่าจะเป็นการหว่านข้าวให้หนาเกินกว่าคำแนะนำของทางการ และการเพิ่มความถี่ ชนิด และความเข้มข้นของการฉีดพ่นสารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืชในช่วงการแพร่ระบาด) กลับเป็นทางเดียวที่เกษตรกรพอจะใช้เป็นหลักประกันในการผลิตของตน นอกจากนั้นก็ยังมี ความพยายามลดต้นทุนในการขั้นตอนการผลิตต่างๆ เช่น การต่อรองขอลดราคาค่าจ้าง ที่มีทั้งค่าจ้างไถ ค่าจ้างดีเทือก ค่าจ้างฉีดพ่นยา และค่าจ้างรถเกี่ยวข้าว โดยเฉพาะในกรณีที่เกิดผลผลิตเสียหายจากอุทกภัยหรือโรคแมลง ทั้งนี้ ผู้รับจ้างทางการเกษตรเหล่านี้ก็มักเป็นคนในท้องถิ่นเดียวกันหรือใกล้เคียง แม้ว่าการต่อรองเหล่านี้ดูจะเป็นการชู้ตริตกันเองของคนในท้องถิ่นด้วยกัน แต่นี่ก็คือหนทางเดียวที่ผู้ปลูกข้าวพอจะทำได้เพื่อชดเชยการขาดทุน

ขณะที่การไม่นิยมเลือกใช้สารสมุนไพรชีวภัณฑ์ และวิธีการแนวเกษตรอินทรีย์ในการควบคุมศัตรูพืช ก็มักมีที่มาจาก การขาดความไม่มั่นใจและไม่พร้อมที่จะรับความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นหากวิธีการเหล่านี้ไม่ได้ผลและต้องขาดทุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการส่งเสริมของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องยังอยู่ในระดับของการให้ข้อมูลหรือการจัดอบรมเป็นครั้งคราวเท่านั้น โดยไม่มีระบบการประกันความเสี่ยงจากการทดลองทำ รวมทั้งยังมีระยะห่างระหว่างวิทยากรกับชาวนาในการให้คำปรึกษา ต่างจากร้านค้าสารเคมีการเกษตรที่ชาวนาจำนวนมากใช้เป็นแหล่งข้อมูลเพื่อเข้าถึงยาและสารเคมีชนิดใหม่ๆ เพื่อนำมาใช้ให้ทันกับความรุนแรงของโรคและแมลง (นันทา กันตริ 2554) อย่างไรก็ดี การใช้วิถีธรรมชาติในการจัดโรคและแมลงข้าวก็น่าจะได้ถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงจากชาวนา จากงานศึกษาการจัดการความเสี่ยงจากเพลี้ยกระโดดของชาวนาที่จังหวัดกำแพงเพชรของนันทา กันตริ พบว่า บางรายได้พยายามทดลองปรับใช้วิถีธรรมชาติ เช่น การควบคุมระดับน้ำในแปลงนาไม่ให้มีน้ำขังตลอดเวลา การขยายเชื้อไตรโคเดอร์มา และการทำฮอร์โมนไข่เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว สิ่งทดลองมีทั้งที่ได้ผลและไม่ได้ผลด้วยข้อจำกัดในเชิงเทคนิคหลายประการ ทั้งนี้ ชาวนาแต่ละคนมีการประเมินความเสี่ยงในการตัดสินใจตามความเหมาะสมและมีข้อสรุปที่แตกต่างกัน

นอกจากนั้นชาวนาทียังให้ความสำคัญกับความปลอดภัยของผู้บริโภคด้วย จากงานศึกษาของนิรมลที่ จ. พระนครศรีอยุธยาที่พบว่า เมื่อผู้ปลูกข้าวทราบแน่ชัดว่าชลประทานกำลังจะปล่อยน้ำเข้านาและจำเป็นต้องเกี่ยวข้าวก่อนกำหนดหลายวัน หลายรายเลือกการฉีดพ่นปุ๋ยน้ำแทนที่จะพ่นยาฆ่าหญ้าในการเร่งให้รวงข้าวเหลือง แม้ว่าการใช้ยาฆ่าหญ้าจะเห็นผลชัดเจนกว่า พวกเขาให้เหตุผลว่า การใช้ยาฆ่าหญ้าในช่วงเวลา กระชั้นชิดก่อนการเกี่ยวเกี่ยวไม่กี่วันจะเป็นอันตรายต่อผู้บริโภคมาก

น่าสนใจว่าท่ามกลางภัยพิบัติ ไข้ฉี่หนู และข้อจำกัดต่างๆ ผู้ทำนามีความหวังเสมอว่าการตัดสินใจ ในแต่ละครั้งของพวกเขาจะนำมาสู่รายได้ที่งดงามคุ้มค่าแก่การลงทุนลงแรง ท่ามกลางการขาดทุนและ ความล้มเหลวบ่อยครั้งก็ยังคงมีความสำเร็จให้เห็นบ้าง ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายๆ อย่างผสมผสานกันทั้งที่ ชาวนาควบคุมได้และควบคุมไม่ได้ กรณีความสำเร็จในการควบคุมการระบาดของเพลี้ยกระโดดในระดับ แปลงของชาวนาที่ จ.กำแพงเพชรขึ้นอยู่กับการหมั่นเอาใจใส่แปลงนาของเกษตรกร (ภาพที่ 2) การเลือก ชนิดของพันธุ์ข้าว การควบคุมระดับน้ำในแปลงนา และการเลือกใช้สารเคมีให้เหมาะสมกับระดับความ รุนแรงของการระบาด ส่วนกรณีชาวนาทุ่งลาดชะโด จ.พระนครศรีอยุธยา การที่จะสามารถเก็บเกี่ยว ผลผลิตได้อย่างราบรื่นและได้ผลผลิตสูงนั้น นอกจากจะขึ้นกับเทคนิควิธีการเพิ่มผลผลิตของเกษตรกรแล้ว ก็ยังขึ้นอยู่กับภาวะน้ำท่วมฝนแล้งโดยรวม รวมทั้งการตัดสินใจปิดน้ำหรือปล่อยน้ำของทางชลประทานด้วย อันเป็นปัจจัยที่ชาวนาไม่สามารถควบคุมไม่ได้

ภาพที่ 2 ชาวนาภาคกลางกำลังพ่นยากันเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ปี 2554 (ภาพโดยนิรมล ชูวนบุญ)

การทำนาระบบนาอินทรีย์

ขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ทำนาเคมี ในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมาการทำนาอินทรีย์ในฐานะกระแส ทางเลือกเริ่มขยายตัวในหมู่ชาวนา พร้อมๆ กับที่ข้าวอินทรีย์เริ่มเป็นที่นิยมมากขึ้นในหมู่ผู้บริโภคคนชั้น กลาง ระบบเกษตรอินทรีย์เป็นรูปแบบหนึ่งของเกษตรกรรมทางเลือกหรือเกษตรกรรมยั่งยืน² ที่ถูกนำเสนอ

² ในมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) (2554) ระบุว่า “เกษตรอินทรีย์คือ ระบบการผลิตทางการเกษตรที่หลีกเลี่ยงการใช้ปุ๋ยเคมี สังกะสี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ฮอริโมนที่กระตุ้นการเจริญเติบโตของพืชและสัตว์ รวมทั้งสิ่งมีชีวิตดัดแปลงทางพันธุกรรม เกษตรอินทรีย์ให้ความสำคัญสูงสุดในการปรับปรุงบำรุงดิน โดยเชื่อว่า หากดินมีความอุดมสมบูรณ์ ย่อมทำให้พืชและสัตว์ที่เจริญเติบโตจากผืนดินนั้นมีความ อุดมสมบูรณ์ตามไปด้วย มนุษย์ที่บริโภคผลผลิตจากไร่ นาอินทรีย์ก็จะได้รับอาหารที่มีคุณภาพดีและปลอดภัย เกษตรอินทรีย์มีจุดเริ่มต้นจาก ยุโรปและต่อมาได้แพร่หลายไปยังสหรัฐอเมริกาและทั่วโลกจนปัจจุบัน กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตทางการเกษตรที่ขยายออกไป อย่างกว้างขวาง มีการพัฒนาระบบตลาด และมาตรฐานการผลิตมารับเป็นการเฉพาะ”

ในฐานะที่เป็นทางออกของวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ อันเป็นผลมากจากการทำเกษตรเคมี รวมทั้งทางออกจากความไม่เป็นธรรมของระบบการค้าสินค้าเกษตรที่เกษตรกรมักถูกเอาเปรียบ สำหรับในประเทศไทยการบุกเบิกเกษตรกรรมอินทรีย์ ที่ครอบคลุมตั้งแต่เทคโนโลยีการผลิต การตลาด การตรวจรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ ได้เริ่มต้นจากการผลักดันขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานร่วมกับกลุ่มเกษตรกรในพื้นที่ จ.สุรินทร์ จ.ยโสธร และ จ.เชียงใหม่ จนสามารถพัฒนาตลาดเกษตรอินทรีย์ทั้งในประเทศและต่างประเทศ และสามารถผลักดันเกษตรอินทรีย์สู่นโยบายระดับประเทศ ดังในกรณีแผนยุทธศาสตร์และแผนปฏิบัติการการพัฒนาเกษตรอินทรีย์แห่งชาติ พ.ศ. 2551-2554 เป็นต้น

จากการสำรวจของสหกรณ์กรีนเนท จำกัด พื้นที่เกษตรอินทรีย์ของประเทศไทยขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็น 0.212 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2553 หรือคิดเป็น 0.162% ของพื้นที่เกษตรกรรมทั้งหมดของประเทศซึ่งมีอยู่ 131.27 ล้านไร่ และมีฟาร์มเกษตรอินทรีย์ 7,405 ฟาร์ม หรือคิดเป็นสัดส่วน 0.145% จากจำนวนฟาร์มทั้งหมดในประเทศ 5,100,000 แห่ง เฉพาะข้าวอินทรีย์มีพื้นที่ปลูก 138,328.03 ไร่ (www.greennet.or.th/article/411, เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556) ในจำนวนนี้มีทั้งที่ปลูกโดยเกษตรกรรายย่อยที่รวมตัวกันภายใต้การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม และมีทั้งที่ดำเนินการโดยผู้ประกอบการธุรกิจอาหารและการเกษตรหลังจากที่เริ่มมองเห็นว่าสินค้าเกษตรอินทรีย์มีความสามารถในการแข่งขันในต่างประเทศได้ดี สำหรับผู้ประกอบการในภาคธุรกิจมีทั้งที่ทำฟาร์มเกษตรอินทรีย์ด้วยตนเองและที่ให้เกษตรกรที่รับจ้างการผลิตให้

ผลการสำรวจนี้ยังระบุว่า ในส่วนของภาครัฐ แม้จะมีนโยบายระดับชาติด้านเกษตรอินทรีย์และมีการอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรในเรื่องนี้ไปแล้วราว 1.75 ล้านหรือประมาณ 34% ของครอบครัวเกษตรกรในประเทศไทย (ยอดรวม ณ ปี พ.ศ. 2553) รวมทั้งได้สนับสนุนปัจจัยการผลิตแก่เกษตรกรด้วย แต่การดำเนินงานเหล่านี้มีผลน้อยมากต่อการหันมาทำเกษตรอินทรีย์ของเกษตรกร ที่สำคัญคือนโยบายการประกันราคาข้าวเปลือกที่มีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2552 เป็นต้นมา ที่กำหนดราคาประกันค่อนข้างสูงกว่าราคาตลาดมาก ได้ส่งผลทำให้องค์กรชุมชนและผู้ประกอบการเกษตรอินทรีย์ต้องรับซื้อข้าวเปลือกเกษตรอินทรีย์ (ส่วนใหญ่เป็นข้าวหอมมะลิ) จากเกษตรกรในราคาสูงกว่าราคาประกันของรัฐบาล ทำให้ต้นทุนผลผลิตเกษตรอินทรีย์มีสูง การส่งออกจึงชะงักงัน ในขณะที่เดียวกัน เกษตรกรจำนวนหนึ่งเริ่มแสดงความไม่พึงพอใจกับราคารับซื้อข้าวเปลือกเกษตรอินทรีย์ ที่มีความต่างจากราคาข้าวเปลือกทั่วไปไม่มากนัก ทำให้มีเกษตรกรจำนวนน้อยรายที่สนใจที่จะปรับเปลี่ยนมาสู่การทำนาอินทรีย์

น่าสนใจว่า เกษตรอินทรีย์ที่ส่งเสริมโดยเอ็นจีโอไทยเป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมชุมชนนิยมและวัฒนธรรมชุมชน ที่เน้นการเชิดชูความพอเพียงและการพึ่งตนเองของชุมชน และปฏิเสธบริโภคนิยม ทุนนิยม และอุตสาหกรรมนิยม (เนตรดาว เกาถวิไล 2554) ดังที่ระบุไว้ในนิยาม “เกษตรอินทรีย์” โดยมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) ที่ว่า “หากเกษตรอินทรีย์พัฒนาไปในทิศทางที่มุ่งเน้นการค้าเป็นหลัก มุ่ง

ผลิตพืชเชิงเดี่ยว หรืออยู่ภายใต้ระบบและการผูกขาดของบริษัทขนาดใหญ่ แทนที่จะมุ่งในเรื่องของความมั่นคงด้านอาหาร การทำเกษตรอินทรีย์ดังกล่าว ก็จะไม่ถือว่าเป็นเกษตรกรรมอินทรีย์ที่แท้จริง และผิดหลักการเกษตรกรรมยั่งยืน” (sathai.org /th/about-saft/sa-pattern/item/65-organic-farming.html)

นอกจากนั้น เกษตรอินทรีย์ยังมักถูกเชื่อมโยงเข้ากับควมมีศีลธรรม ความเป็นคนดี รวมทั้งขบวนการหรืออุดมการณ์ทางศาสนาดังกรณีสันติอโศกและการผลิต “ข้าวคุณธรรม” ด้วย สิ่งนี้ดูจะย้อนแย้งกับสภาพความเป็นจริงที่ว่า การขยายตัวของเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยล้วนเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ ที่ทำให้การเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตข้าวอินทรีย์กับตลาดสามารถเกิดขึ้นได้ ผ่านช่องทางการค้าและความต้องการสินค้าที่เพิ่มมากขึ้น อีกทั้งเกษตรอินทรีย์ยังเป็นระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ที่มีการลงทุนสูง มีการแข่งขันในระบบตลาดอย่างเข้มข้น เพราะเป็นการปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตสินค้าเกษตรที่มีมูลค่าสูง (เนตรดาว เกาถวิล 2554) ที่สำคัญต้องมีการรักษามาตรฐานการผลิตตามหลักสากลอย่างเข้มงวด มีการตรวจแปลงนาเกษตรเพื่อควบคุมบริหารจัดการฟาร์มและผลผลิตเพื่อสร้างความเชื่อมั่นให้กับผู้บริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของส่งออกไปยังผู้บริโภคต่างประเทศ (www.greennet.or.th/article/1411)

ปัจจุบันเริ่มมีการตั้งคำถามมากขึ้นเรื่อยๆ ถึงการนำเสนอภาพการทำนาอินทรีย์ในเชิงอุดมคติขององค์กรพัฒนาเอกชนและภาคประชาสังคม ในฐานะที่เป็นระบบแห่งการพึ่งตนเองที่สามารถช่วยให้ชาวนาพ้นจากความยากจน โดยอ้างว่าการทำนาอินทรีย์มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่าและสามารถขายได้ในราคาดีกว่า ทั้งที่จริงแล้วการทำนาอินทรีย์ก็คือการทำเกษตรพันธะสัญญาในรูปแบบหนึ่ง แม้บางส่วนจะดำเนินการโดยกลุ่ม/องค์กรชุมชนที่เอ็นจีโอหรือภาคประชาสังคมเข้าไปส่งเสริมก็ตาม อีกทั้งยังมีต้นทุนค่าแรงสูงเพราะต้องใช้แรงงานและควบคุมแรงงานเข้มข้น (เช่น ในการถอนกล้า ดำนา ถอนวัชพืช) เพื่อให้การผลิตเป็นไปตามมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ แต่ทั้งนี้ ชาวนามักไม่คำนวณค่าแรงของตัวเองว่าเป็นต้นทุน จึงเท่ากับว่าพวกเขาชูดึงแรงงานตัวเอง และหากคำนวณค่าแรงของคนในครัวเรือน การทำนาอินทรีย์ก็จะเหลือผลกำไรที่ต่ำมาก (เนตรดาว เกาถวิล 2554) นี่ยังไม่นับรวมความเครียดและความขัดแย้งภายในชุมชนจากการที่ต้องอยู่ภายใต้กฎข้อบังคับที่เข้มงวดของการทำเกษตรอินทรีย์ที่ต้องเน้นอาหารปลอดภัย การรักษาสีเขียวตลอด และการคุ้มครองสิทธิของสัตว์เลี้ยง ตลอดจนความเครียดจากความเสี่ยงในการถูกปฏิเสธซื้อผลผลิตหรือการถูกกดราคาหากผลผลิตไม่ได้ตามมาตรฐาน (ดู ธนพร ศรีสุกใส 2554)

ที่สำคัญ ครัวเรือนที่ทำนาอินทรีย์ได้ใช้กลยุทธ์ของการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพ เพื่อให้ครัวเรือนอยู่รอดได้ ท่ามกลางแรงกดดันทางเศรษฐกิจและระบบนิเวศ พวกเขาหารายได้จากกิจกรรมหลายรูปแบบ ทั้งการทำนาอินทรีย์และนาเคมี การปลูกข้าวหลายๆ ชนิด ทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ทำนาทั้งในที่ดินของตนเองและที่ดินเช่า พร้อมกับหารายได้จากนอกภาคเกษตร เช่น รับจ้าง ค้าขาย ทำธุรกิจส่วนตัว รับราชการ นี่หมายความว่าเกษตรอินทรีย์ไม่ได้เป็นหนทางเดียวในปลดปล่อยความยากจน

นอกจากนั้น ก็ยังดูเหมือนว่ามีเพียงชาวนารวยและชาวนาฐานะปานกลาง ที่มีศักยภาพในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานมากกว่าเท่านั้น ที่จะได้รับประโยชน์จากการทำเกษตรอินทรีย์ โดยสามารถสะสมทุนและปรับตัวให้อยู่รอดในระบบเกษตรอินทรีย์ได้อย่างมั่นคง ขณะที่ชาวนายากจนผู้มีที่ดินน้อยมักล้มเหลวและต้องออกจากระบบเกษตรอินทรีย์ไปในที่สุด โดยเฉพาะในรายที่มีทุนไม่มากพอจะพุงฐานะทางเศรษฐกิจ ในช่วง 2-3 ปีแรกของการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบการผลิตแบบอินทรีย์ อันเป็นช่วงเวลาที่ผลผลิตยังได้น้อยอยู่ รวมทั้งในรายที่แหกกฎมาตรฐานเกษตรอินทรีย์เมื่อครบคร้วมีวิกฤติเศรษฐกิจ จึงต้องการผลผลิตข้าวมากกว่าที่เคยได้จากการทำนาอินทรีย์มาแก้วิกฤติของครอบครัว (เนตรดาว เกาถวิล 2554)

แม้ว่าเกษตรอินทรีย์จะเติบโตอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ยังมีไม่ถึง 1% ของพื้นที่เกษตรกรรมทั้งหมดของประเทศ การที่เกษตรกรจำนวนมากไม่ทำเกษตรอินทรีย์หรือไม่สามารถทำจนประสบผลสำเร็จ ไม่ได้เป็นเพราะพวกเขาขาดความรู้เกี่ยวกับผลกระทบของการเกษตรแบบเคมีหรือเพราะพวกเขาขาดจิตสำนึกทางสิ่งแวดล้อมและละโมภโลกมาก หากแต่เป็นเพราะมีเงื่อนไขแรงกดดันจำนวนมาก โดยเฉพาะในส่วนของคนยากจนที่มีที่ดินน้อยและการทำงานรับจ้างนอภาคเกษตรมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของครัวเรือน พวกเขาจึงไม่สามารถใช้เวลายาวนานและแรงงานเข้มข้นในแปลงนาได้ การทำนาสมัยใหม่ด้วยวิธีการทำหว่านและใส่ปุ๋ยเคมีที่สามารถจัดการได้รวดเร็วจึงสอดคล้องกับเงื่อนไขการดำรงชีพมากกว่า แม้แต่สำหรับชาวนาที่มีฐานะปานกลางเองก็ตาม การจะตัดสินใจทำนาอินทรีย์ก็ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขจำนวนมาก ผู้ทำนารายหนึ่งซึ่งเป็นอดีตนักพัฒนาเอกชนกล่าวถึงเงื่อนไขที่ทำให้เขาและสามีตัดสินใจทำนาลดต้นทุนแทนที่จะทำนาอินทรีย์ในนาเช่าเนื้อที่ประมาณ 29 ไร่³ อันประกอบด้วยเงื่อนไขการเช่าที่ดินที่เจ้าของที่ดินกำหนดให้ต้องทำการผลิตสองครั้งต่อปี การเลือกช่วงเวลาการเพาะปลูกที่ต้องสัมพันธ์กับจังหวะการปล่อยน้ำจากระบบชลประทานซึ่งโยงกับนโยบายของรัฐบาลในการจัดระเบียบการปลูกข้าว รวมทั้งการที่ต้องเร่งเก็บเกี่ยวให้ทันก่อนที่น้ำธรรมชาติจะหลากมาท่วมทุ่ง สิ่งเหล่านี้สัมพันธ์กับการเลือกพันธุ์ข้าวที่มีช่วงเวลาการให้ผลผลิตที่เหมาะสมกับจังหวะของน้ำ รวมทั้งต้องสอดคล้องกับเกณฑ์การรับจำนำหรือประกันราคาของรัฐบาลด้วย สำหรับเขาแล้วนั้นเกษตรอินทรีย์มีต้นทุนสูงกว่าการทำนาลดต้นทุน เนื่องจากต้องมีช่วงเวลาบำรุงดินด้วยเทคนิคธรรมชาติต่าง ๆ ซึ่งไม่สอดคล้องกับจังหวะของน้ำดังที่กล่าวไปแล้ว

นอกจากนั้นการปลูกข้าวหอมมะลิอินทรีย์ก็มักให้ผลผลิตต่ำ หรือหากปลูกข้าวอินทรีย์พันธุ์อื่นที่ไม่ใช่ข้าวหอมมะลิก็มักมีปัญหาเรื่องตลาดที่ยังไม่กว้าง จำหน่ายสินค้าได้น้อยและยุ่งยากในการจัดการผลผลิต

³ เรื่องของคน: ชาวนายากรวย <http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177#sthash.6ym8qc> Wb.dpuf

บทส่งท้าย: เข้าใจเงื่อนไข เข้าใจชาวนา

“ชาวนา” ถูกมองในฐานะที่เป็น “ปัญหา” จากแทบจะทุกภาคส่วน ฝ่ายที่มองการทำนาว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมและระบบการพึ่งตนเอง มักประณามการละทิ้งการทำนาว่าเป็นหลงลืมรากเหง้าวิถีชีวิต ทำให้เกิดความไม่มั่นคงทางอาหาร สร้างผลเสียต่อทั้งสังคม ขณะที่การทำนาเคมีแบบเข้มข้นและการไม่ยอมเข้าสู่การทำนาอินทรีย์ของเกษตรกร ก็ถูกประณามว่าเป็นความโลภ ความเห็นแก่ตัว ขาดศีลธรรม ความฟุ้งเฟ้อ ท่ามกลางเปลี่ยนแปลงของชนบทที่แนวโน้มสำคัญก็คือการที่อาชีพในภาคเกษตร โดยเฉพาะการทำนา มีบทบาทน้อยลงทุกทีในการสร้างชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีให้เกษตรกร การตัดสินใจของเกษตรกรไม่ว่าจะเป็นการละทิ้งที่นา การเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นที่มีราคาดีกว่า หรือ การทำนาแบบเข้มข้นล้วนอยู่ภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ พวกเขาได้พยายามหยาบช่วยและใช้ประโยชน์ให้ได้มากที่สุดจากโครงสร้างที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ อาทิ การใช้รายได้จากนอกภาคเกษตรมาลงทุนเพิ่มเติมในภาคการเกษตร การแสวงหาโอกาสของคนชายขอบในการสร้างผลผลิตทางการเกษตรมาขายในตลาดท้องถิ่น ซึ่งมีความต้องการบริโภคมากขึ้นเนื่องจากมีคนที้ออกจากภาคเกษตรและไม่ผลิตอาหารเองเพิ่มขึ้น

ในขณะที่เดียวกันในมุมมองนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยม ชาวนาคือปัญหา การที่คนจำนวนมากยังทำนาเป็นเรื่องที่ไม่สมเหตุผล เพราะการทำนาไม่สามารถแก้ปัญหาคความยากจนได้ ดังนั้น การเอาคนออกจากภาคเกษตรจึงเป็นสิ่งที่ควรส่งเสริม ทั้งนี้ แม้มุมมองเหล่านี้ โดยเฉพาะในเรื่องบทบาทที่เพิ่มมากขึ้นของกิจกรรมนอกภาคเกษตร จะสอดคล้องกับความเป็นจริงที่กำลังเกิดขึ้น แต่มุมมองของนักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมก็ไม่แตกต่างจากมุมมองของเอ็นจีโอและภาคประชาสังคม ตรงที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับเงื่อนไขเฉพาะในชีวิตของชาวนา รวมทั้งข้อจำกัดในเชิงโครงสร้าง จนนำมาสู่การมองชาวนาอย่างไร้ศักยภาพ ไม่สามารถตัดสินใจอย่างมีเหตุผล ทั้งที่จริงแล้วมีปัจจัยที่ไม่สามารถควบคุมจำนวนมากที่ส่งผลต่อการตัดสินใจของเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศที่เป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาตั้งแต่อดีตที่ทำให้การทำนาไม่ได้ผลดีอีกต่อไปจนต้องปล่อยให้เกิदनาร้าง โครงสร้างระบบตลาดข้าวเปลือกที่ไม่สามารถควบคุมต่อรองได้ ทำให้เกษตรกรต้องตัดสินใจใช้ปุ๋ยและยาอย่างเข้มข้น เพื่อลดความเสี่ยงในส่วนที่ตนพอจะควบคุมได้ รวมทั้งการขาดโอกาสที่จะหารายได้อย่างเป็นกอบเป็นกำจากการประกอบอาชีพอื่น จึงตัดสินใจทำนาต่อไปแม้จะมีความเสี่ยงกับการขาดทุนก็ตาม

การพยายามทำความเข้าใจกับเงื่อนไขเฉพาะและข้อจำกัดของชาวนา ทั้งในแง่สภาพแวดล้อมของการทำนา อาทิ ความสูงต่ำของพื้นที่ ระบบชลประทาน การเข้าที่นา ฯลฯ และในแง่การดำรงชีพ ที่ในปัจจุบันแรงงานในครัวเรือนมีจำกัด อาชีพนอกภาคเกษตรและการลงทุนด้านการศึกษาของบุตรหลานมีความสำคัญ เป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างแนวทางการสนับสนุนชาวนาที่เหมาะสม อันจะช่วยให้พวกเขาลดความเสี่ยงในการผลิต นำมาซึ่งการทำนาที่มีประสิทธิภาพ ต้นทุนต่ำ เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และ

สอดคล้องกับความต้องการของตลาด ทั้งนี้ เพื่อให้การทำนาสามารถเป็นพื้นฐานที่ดีให้แก่ครัวเรือนเกษตรกรในการขยายฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมนอกภาคเกษตรได้ท่ามกลางสถานการณ์ที่ว่าการผลิตในภาคเกษตรไม่สามารถเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนในชนบทส่วนใหญ่ได้อีกต่อไป

บรรณานุกรม

งามพิศ สัตย์สงวน. (2545). **วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง**. บริษัท เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลส์ พับลิเคชัน จำกัด.

ธนพร ศรีสุกใส. (2554). “เกษตรอินทรีย์: กระบวนการครบวงจรและการต่อยอดของเกษตรกรกลุ่ม” ใน **เสนาะ เจริญพร (บรรณาธิการ) เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน**. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ (1) น.171-203.

นิรมล ยวนบุญ. (2555). **รายงานฉบับสมบูรณ์ การศึกษา “การรับมือภาวะน้ำท่วมของชาวนาที่ราบลุ่ม กรณีศึกษา ต.หนองน้ำใหญ่ อ.ผักไห่ จ.พระนครศรีอยุธยา**, เสนอต่อแผนงานส่งเสริมการพัฒนาาระบบเพื่อสุขภาพของเกษตรกรและความเข้มแข็งของชุมชนและสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการเสริมสร้างสุขภาพ (สสส.).

เนตรดาว เกาถวิล. (2554). “‘เฮ็ดอยู่ แต่บ่พอกิน’: คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเองของชาวนาเกษตรอินทรีย์ในโลกยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา” ใน **อนุสรณ์ อุณโณ (บรรณาธิการ) วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**. ปีที่ 30 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม), น.81-109.

ประคอง นิมมานเหมินทร์ และสุกัญญา สุขฉายา. (2547). “วัฒนธรรมข้าว”. ใน **สุกัญญา สุขฉายา (บรรณาธิการ) ข้าว ขวัญของแผ่นดิน**. มูลนิธิข้าวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ปาไลดา พุทธประเสริฐ. “คนใต้จนลงเพราะต้องซื้อข้าวกิน ที่ทำนาลดเหลือแค่คนครึ่ง-พัทลุง จักรู้จัดพ.ท.ปลูกพืชอาหารก่อนอด” (21 มิถุนายน 2556), <http://www.tcijthai.com/tcijthai/view.php?ids=2695> เข้าถึง 5 สิงหาคม 2556.

เพิ่มศักดิ์ มกรภิรมย์, นกุล รัตนดากุล, วรณชไม การถนัด. (2553). **ลุ่มน้ำสายบุรี: ชุมชน ทรัพยากร สายน้ำ และความฝัน**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยการพัฒนาการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการลุ่มน้ำสายบุรี. ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล และพิพิธภัณฑ์ประวัติ ธรรมชาติและเครือข่ายเรียนรู้ท้องถิ่น คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยา เขตปัตตานี.

ศรินทร์ ประชาสันต์, ธนพร ศรีสุกใส, ณัฐภาภรณ์ เลี่ยมจรัสกุล, พรวรรณ วชิราชัย, นริศรา สายสงวยสัจย์ และภัทชา ดั่งงลัด. (2555). **รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ทางเลือกทางการตลาดของชาวนา: ผลกระทบเชิงโครงสร้างต่อความไม่เป็นธรรมและการกระจายผลประโยชน์**. มุขนิเทศกรรม ยั่งยืน (ประเทศไทย) ภายใต้ โครงการความเป็นธรรมทางสังคมเพื่อสุขภาวะ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2536). “ข้าวกับชีวิตไทย” ใน **ข้าวกับวิถีชีวิตไทย** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอไทยนิทัศน์ วันที่ 30 มีนาคม 2536 สำนักงานคณะกรรมการ วัฒนธรรมแห่งชาติ.

สมบูรณ์ เจริญจิระตระกูล, ไชยยะ คงมณี, อรอนงค์ ลองพิชัย และ โชติมา พรสว่าง. (2551). “สาเหตุและ ผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมในจังหวัดปัตตานี ” ใน *Environment and Natural Resources Journal*. Vol.6 No.1 June. pp. 50-65.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2555). สถานการณ์สินค้าการเกษตรที่สำคัญและแนวโน้มปี 2556 (http://www.oae.go.th/ewtadmin/ewt/oae_web/download/journal/trends2556.pdf).

สุภางค์ จันทวานิช. (2536). “การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนวัฒนธรรมข้าวในประเทศไทย” ใน **ข้าว กับวิถีชีวิตไทย** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอไทย นิทัศน์ วันที่ 30 มีนาคม 2536 สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สุมาลี พะสิม. (2551). “สัมภาษณ์ เดชา ศิริภัทร : เมื่อเจ้าพ่อเกษตรอินทรีย์วิพากษ์เจ้าสัวซีพี: มุมมองต่อ ความมั่นคงทางอาหาร”, <http://prachatai.com/journal/2008/07/17423>, เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม 2556.

สุรพล ทองมีค่า. (2546). “ชาวนากับการสูญหายของพันธุ์ข้าวพื้นเมือง” ใน **ข้าวกับชาวนา** เอกสารเผยแพร่ลำดับที่ 3 ของมูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2554). “ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร” ใน **เสนาะ เจริญพร (บ.ก.) เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน**. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ (1), น.5-41.

เอี่ยม ทองดี. (2532). **วัฒนธรรมข้าวและการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรณีศึกษาบ้านหัน หมู่ 4 ต.หนองกุงธนสาร อ.ภูเวียง บ้านอันพวน หมู่ 14 ต.สำราญ อ.เมือง จ.ขอนแก่น**. สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.

เอี่ยม ทองดี. (2536). “วัฒนธรรมข้าว: พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา บทบาท การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่มีต่อคุณภาพชีวิต ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม” ใน **ข้าวกับวิถีชีวิตไทย** เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอไทยนิทัศน์ วันที่ 30 มีนาคม 2536 สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

เอี่ยม ทองดี. (2546). “วันวาน วันนี้ และวันพรุ่งนี้ของชาวนา” ใน **วรรณนา นาวิกรม (บรรณาธิการ) ข้าวกับชาวนา**. เอกสารเผยแพร่ลำดับที่ 3 ของมูลนิธิข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

<http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/3970#sthash.dq5xJlpE.dpuf>, “การทำเกษตรอินทรีย์กับต้นทุนที่มีไม่เท่ากัน”, (10 กุมภาพันธ์ 2556), เข้าถึงเมื่อ 5 สิงหาคม 2556.

<http://blogazine.in.th/blogs/noname/post/4177#sthash.6ym8qcWb.dpuf>, “ชาวนาอยากรวย”, (29 พฤษภาคม 2556), เข้าถึงเมื่อ 5 สิงหาคม 2556.

<http://prachatai.com/journal/2013/08/48380>, “รายงานเสวนาที่ดิอาร์ไอ หัวข้อ คิดใหม่อนาคตข้าวไทย”, (25 สิงหาคม 2556), เข้าถึงเมื่อ 27 สิงหาคม 2556.

<http://sathai.org/th/about-saft/sa-pattern/item/65-organic-farming.html>, มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). “เกษตรอินทรีย์”, (26 เมษายน 2554) เข้าถึงเมื่อ 1 สิงหาคม 2556.

http://www.cai.ku.ac.th/cai/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=224
(สถาบันวิชาการด้านสหกรณ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์). “นวัตกรรมเครือข่ายคุณค่าข้าวคุณธรรม”,
เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม 2556.

<http://www.greenet.or.th/article/1411> “ตรารับรองเกษตรอินทรีย์และอาหารปลอดภัยในประเทศไทย”
เข้าถึง 2 สิงหาคม 2556.

<http://www.greenet.or.th/article/411>, “สถานการณ์เกษตรอินทรีย์ไทย” เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

<http://www.thaipan.org/node/327>, เครือข่ายเตือนภัยสารเคมีกำจัดศัตรูพืช (Thai-PAN), “อุตสาหกรรม
เคมีเกษตร”, (4 กรกฎาคม 2555), เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม 2556.

http://www.tvburabha.com/tvb/rice/r_k.html. บริษัททีวีบูรพา, “ข้าวคุณค่า ชาวนาคุณธรรม”, เข้าถึงเมื่อ
2 สิงหาคม 2556.

<http://www.kehakaset.com/index.php/79-information/1258-2013-07-31-03-17-56>. **วารสารเคห
การเกษตร**. “เทคนิคการทำนาต้นทุนต่ำของชาวนาเงินล้าน ‘ชัยพร พรหมพันธุ์’” เข้าถึงเมื่อ 2 สิงหาคม
2556.

De Koninck, Rodolphe and Jonathan Rigg and Peter Vandergeest. (2012) “ A Half Century of
Agrarian Transformations in Southeast Asia, 1960-2010”. In Jonathan Rigg and Peter
Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast
Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu. pp. 25-37.

Li, Tania Murray. (2012). “Why So Fast? Rapid Class Differentiation in Upland Sulawesi”. In
Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and
Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 193-210.

Marschke, Melissa. (2012). "Koh Sralao Village, Cambodia: Living at the Margins". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 250-267.

Peluso, Nancy Lee and Edi Suprato and Agus Budi Purwanto. (2012). "Urbanization Java's Political Forest? Agrarian Struggles and the Re-territorialization of Natures". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 157-176.

Rigg, Jonathan and Albert Salamanca. (2012) "Moving Lives in Northern Thailand: Household Mobility Transformations and the Village, 1982-2009". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 88-111.

Rigg, Jonathan and Peter Vandergeest (eds.). (2012). **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu.

Rigg, Jonathan. (2001). **More than the Soil**. United Kingdom: Pearson Education Limited.

Rigg, Jonathan. (2006). "Land, Farming, Livelihoods, and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South". **World Development**, 34 (1): 180-202.

Scott, Steffanie. (2012). "Land Displacement and Livelihood Marginalization through 'Townification' in a Northern Vietnamese Village". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp. 269-283.

Vandergeest, Peter. (2012). "Deagrarianization and Re-agrarianization: Multiple Pathways of Change on the Sathing Phra Peninsula". In Jonathan Rigg and Peter Vandergeest (eds.) **Revisiting Rural Places Pathways to Poverty and Prosperity in Southeast Asia**. University of Hawai'i Press: Honolulu, pp.135-156.